

ଅଝିଆଁ

ଭୁବନମୋହନ ମହନ୍ତ

ପରିବେଶକ

ଗୁରାହାଟୀ ବୁକ ଷ୍ଟଲ

ଶିଳପୁଖୁରୀ

ଗୁରାହାଟୀ-୭୮୧୦୦୭

"ASTAMI" a short story collection by Shri
Bhubanmohan Mahanta, Gauhati Commerce College.
March, 1979.

অষ্টমী

[গল্প সংকলন]

প্রকাশক :

গ্রন্থকাৰ

চিৰিয়াখানা পথ

গুৱাহাটী-৭৮১০০৩

গ্রন্থকাৰৰ দ্বাৰা সৰ্বস্বত্ব সংৰক্ষিত

প্রথম প্রকাশ :

মাৰ্চ, ১৯৭৯ চন

মূল্য : চাৰি টকা পঞ্চাছ পইচা

বেটুপাতৰ শিল্পী

শ্রীননী বৰপূজাৰী

গুৱাহাটী

মুদ্রক :

শ্রীখনিদ্র নাথ

শ্রীমন্ত প্রেছ,

গুৱাহাটী-৭৮১০০১

ইয়াত' আছে :

- ১। প্রবাহ
- ২। দাপোন
- ৩। নেত্রপাত
- ৪। বোমান্টিক
- ৫। ঠিকনা
- ৬। ক্রমশঃ
- ৭। মন গুবি বঠা
- ৮। পতান

দুআৰাৰ

পোনপ্ৰথমতে মই কৃতজ্ঞতা জনাইছোঁ যিসকল বন্ধু-বান্ধৱীয়ে মোক এটা সংকলন উলিওৱাৰ কথাৰে প্ৰায়েই ৰেপি আছে। সেই কাৰণেই মই গাঁথিৰ ধন ভাঙি এইখন উলিয়ালো।

ইয়াত সন্নিবিষ্ট গল্পখিনি ইতিমধ্যে বাতৰি কাকত আৰু আলোচনীত ওলাই গৈছে। সেই বাতৰি কাকত আৰু আলোচনী সমূহৰ সম্পাদনা বিভাগ আৰু সম্পাদক সকললৈ মোৰ কৃতজ্ঞতা জনাইছোঁ।

অগ্ৰজপ্ৰতিম শ্ৰীযুত বিমল নাথ দেৱে সংকলনটো সৰ্বান্সসুন্দৰ কৰি উলিওৱাৰ চেষ্টাৰ ক্ৰটি কৰা নাই। কাৰ্য্যতঃ সেয়া হৈছে নে নাই তাক সহদয় পাঠক-পঠিকাসকলে বিচাৰ কৰিব। মোৰ বিচাৰ্য্য বিষয় হ'ল তেখেতৰ আন্তৰিক প্ৰচেষ্টাটোহে। মই যুগ্ম হৈছোঁ আৰু কৃতজ্ঞতাৰ ভাষাও সিমানেই।

সংকলনটিৰ বিভিন্ন কামত সহায়-সহযোগ আগ বঢ়াইছে শ্ৰীৰতিকান্ত পাঠক, শ্ৰীমোহন ডেকা, শ্ৰীদেবেন্দ্ৰ নাথ শৰ্ম্মা আৰু শ্ৰীমতী মাধুৰী মহন্তই। তেওঁলোকৰ উত্তৰোত্তৰ উন্নতি কামনা কৰাৰ লগতে মোৰ আন্তৰিক শুভেচ্ছা জনাইছোঁ।

শ্ৰীননী বৰপুজাৰীয়ে 'অষ্টমী'ৰ বেটুপাত অঙ্কন কৰি দিছে। এইজন গুণী শিল্পীলৈ মোৰ আন্তৰিক প্ৰীতি আৰু শুভেচ্ছা সদায় থাকিব।

শ্ৰীমন্ত প্ৰেছৰ কৰ্মীবৃন্দই অতি কষ্টেৰে খুব কম সময়ৰ ভিতৰতে সংকলনটিৰ কাম সম্পন্ন কৰি দিয়ে। তেওঁলোকক মোৰ অন্তৰ্ভাৱ কৃতজ্ঞতা জনালোঁ।

শেষত "অষ্টমী"য়ে ৰাইজৰ অকণমান মৰম পালে মোৰ শ্ৰম সাৰ্থক হোৱা বুলি ভাবিম।

ইতি—

ৰাইজৰ আশীৰ্বাদ ভিক্ষাবী

ভুবনমোহন মহন্ত

কিতাপ পোৰা ঠাই :

গুৱাহাটী বুকষ্টেল, শিলপুখুৰী, গুৱাহাটী-৩
পূৰ্বাচল প্ৰকাশন, দিশপুৰ, গুৱাহাটী-৬
বি, আৰ, কলিতা এণ্ড কোং পানবজাৰ, গুৱাহাটী-১
অসমী প্ৰকাশন, গুৱাহাটী-১

প্ৰবাহ

সোনকালে উভতি আহিবা। আকৌ হুমুনিয়াহ কাটি থাকিব নালাগে যেন। পাচফালৰপৰা ন-বোৱে মাত দিলে। মই তেখেতলৈ চাই হাঁহিলো। বুজাই দিলো যে হুমুনিয়াহ আক নাকাটো। মানে তেনে অৱস্থাত আক যেন পৰিবলগীয়া নহয় তাৰ কাৰণে মই এতিয়া সাজু। অন্ততঃ তেনেকৈ বুজাব বিচাৰিছো।

হলেও মনটো বেয়া লাগিছিল। সময়ৰ কাম সময়ত কৰি যাৰ নোৱাৰিলে আক তাৰ ফল সন্তোষজনক নহলে মন বেয়া লগাই স্বাভাৱিক। অথচ সময়ৰ প্ৰতি মই আজিলৈকে অকণো মন দিব নোৱাৰিলো। কাম আক কথাৰ মাজত সামঞ্জস্য বিচাৰি কেতিয়াবা মই নিজেই লাজ পাওঁ। পণ্ডিত মোমাইক লগ নোপোৱা হলে অৱশ্যে এই অৱস্থা মহ'লহেভেন

সোণটিহঁতৰ ঘৰত পোৱা মৰমে মোক এনেকৈ আৱৰি ৰাখিছিল যে মই পাহৰি পেলাইছিলো মোৰ এটা চাকৰি আছে তাৰপৰা মই ছুটী লৈ আহিছো। ছুটী শেষ হোৱাৰ দিনা উপস্থিত নাথাকিলে মোৰ দৰমহা কাটিব। ইমানেই মৰম মই পাইছিলো। আক পণ্ডিত মোমাইৰ দীনতাক বিদ্ৰূপ কৰিবলৈ মন গৈছিল।

এইখন গাৱঁতেই মোৰ জন্ম হৈছিল। জীৱনৰ কুৰিটা বছৰ এই গাৱঁৰ বতাহ-পানীৰ মাজেদিয়ে কটাই দিলো। ইয়াত থকা আটাইবোৰ বস্তুৱেই মোৰ চিনাকি আক আদৰৰ। বন্ধু-বান্ধৱবোৰে এতিয়া ঘৰ-সংসাৰ কৰি সময় গৰাকি খোজ লৈছে।

বাকী সকল সৰুহঁতে ডাঙৰ হৈ কিবাকিবি কৰি আছে। মই বিশ্বয়তে সময় নামৰ অজগৰটোলৈ চাই হঠাৎ ভয় খাই উঠিছিলো। মই বিশ্বয়েৰে বাৰে বাৰে ভাবিছো মই সঁচাকৈয়ে এই যুগৰ প্ৰতিনিধি নে? মই যেন এতিয়াও য়াণ্ডাবু সন্ধিতে আছো।

গুৱাহাটীৰপৰা ঘৰ পাই সোণটিৰ লগত চাৰি বজাত ফুৰিবলৈ ওলাইছিলো। সুদীৰ্ঘ দহ বছৰৰ মূৰত গাৱঁলৈ আহিছো মোৰ ওপজা গাৱঁলৈ য'ত মোৰ লগৰ আটাইবোৰ ল'ৰা-ছোৱালী মাটি-বাৰী লৈ ব্যস্ত। দহ বছৰৰ আগতে দেখা গাৱঁখন সলনি হ'ল বহুত। এবাবাৰীত হাইস্কুল হ'ল, খৰি বিচৰা জংঘলত বৃহৎ হাট হ'ল। দহ বছৰ আগতে আচৰিত লগা দৈনিক হাট বুলিলে এতিয়া অতি সহজ হৈ পৰিল।

সোণটি মোৰ লগৰীয়া পথ-প্ৰদৰ্শক। ডাক্তৰ! গাৱঁলৈ সি সঘনাই আহে গুণেই সি বেছিকৈ জানে মোতকৈ গাৱঁৰ খবৰ। কিছুমান খবৰ মোৰ নিতান্তই প্ৰয়োজন। যেনে 'দেউতাৰা ভালে আছে নে' বুলি সোধাৰ আগতে দেউতাক আছে নে নাই এই খবৰটো জনা আৱশ্যক।

'পিচ্' দিয়া আলিটোৱেদি আমি আগ বাঢ়িলো। কল্পনাৰে অতীত এয়া 'পিচ্' দিয়া আলি। কাৰণ বোকাত পৰি পিচল খাই পৰি কেইবাদিনো স্কুল ক্ষতি হোৱা কথা বয়সত মই যিমনেই ডাঙৰ হওঁ লাগিলে নাপাহৰো। শৈশৱ হ'ল জীৱনৰ বুনিয়াদ। সেই শৈশৱত পোৱা বিচিত্ৰতাৰ মাজত মই বিচাৰি পোৱা জীৱনৰ সংজ্ঞাক মই নতুনকৈ ভাবিবলৈ চেষ্টা কৰিব লাগিব।

আমি গৈ আছো। আলিৰ কাষত থকা বিজুলী বাতিৰ খুঁটা দেখি মোৰ মনত পৰিছিল আন্ধাৰ বাতি হাতত লেম লৈ টিউশ্যনৰপৰা উভতি অহাৰ কথা। বৰষুণৰ বতৰত লেম

নুমাই যোৱা ভয়াবহ দৃশ্যই মোৰ মানস পটত সঘনে অহা-যোৱা কৰি আছিল।

লখিমী অনাৰ দিনাই মই পাইছিলোঁগৈ। ঘৰে ঘৰে মিঠা-তেলৰ চাকি আৰু মাহ প্ৰসাদ। আনন্দত মানুহে কিবিলি পাৰি আছে। লখিমী অনাৰ আনন্দতকৈ আৰু কি আনন্দৰ কথা থাকিব পাৰে। লখিমী চপোৱাৰ আনন্দত আত্মহাৰা হোৱা এইবোৰ মানুহে কেতিয়াও নাভাবে তিনিমাহ বা ছমাহৰ পিচৰ কথাবোৰ। এওঁলোকে জীয়াই থকা বৰ্তমানটোতেই ব্যস্ত। আমনি লগা দুখজনক ভৱিষ্যৎটোক লৈ মনক অশান্তি দিব নোখোজা এইবোৰ মানুহলৈ মোৰ ঈৰ্ষা হয়। মইতো বৰ্তমানটোকে সাৱটি আনন্দ কৰা শক্তিকণ কেতিয়াবাই পাহৰি পেলাইছো। এটা সন্দেহী অবাস্তৱ কল্পনাৰে আবৃত মনেৰে সম্পূৰ্ণ হোৱা এই 'মই'টোক বাদ দিব পৰা নাই।

সকলো ছোৱালীবিলাক গাভৰু হ'ল। সিহঁতক বিয়া দিয়াৰ প্ৰস্তুতিও চলিছে। এৰা, ছোৱালীবিলাক সোনকালে ডাঙৰ হয়। এই পুৰণি কথাটো নতুনকৈ উপলব্ধি কৰি গভীৰ আনন্দ পাবুঁ মই। কাৰণ মই ভাবো এইবোৰ গাভৰু ছোৱালীয়েই আমাৰ মনৰ আবেগ প্ৰকাশৰ কেন্দ্ৰ। আমি তেওঁলোকৰ কাৰণে সকলো কৰিব পাৰো। আত্মহত্যা পৰ্য্যন্ত। সোণটিয়ে বাটে বাটে তেনেকুৱা কেইবাটাও উদাহৰণ দি গ'ল। মই শুনি গলো। কিন্তু সেইবোৰ পাগলামিক মই খুব ঘিণ কৰো। কাৰণ এজনী ছোৱালীৰ কাৰণে মৰিবলৈ আমাৰ সৃষ্টি হোৱা নাই নিশ্চয়। এতিয়াতো ক্লিপেট্ৰাৰ দিন নাই। প্ৰেমত জাহ যোৱাতকৈ ডেকা জীৱনত নিজক ব্যস্ত ৰাখিবলৈ আজিৰ পৃথিৱীত বহুত কাম আছে। বহুত কাম।

সোণটিয়ে মাজতে স্থধিলে, "মানুহবোৰ বাক কেনে লাগিছে খুৰা?"

“এতিয়ালৈকে বেয়া লগা নাই দেখোন।”

“আপুনি একো জনাই নাই।”

“মানে?”

“মানে একো নাই। আজিকালি মানুহবোৰ ব্যক্তিকেন্দ্ৰিক হ’ল।”

“আগতে নাছিল নেকি?”

“ইমান নাছিল।”

“কিয় হৈছে বাক?”

“মোৰ বোধেৰে গোটেই কথাটোৰ গুৰি আৰ্থিক সমস্যা।”
মই মনে মনে থাকিলো। হবও পাৰে। নহবও পাৰে।
আৰ্থিক সমস্যাটোতকৈ আন কিছুমান কথাও থাকিব পাৰে যিবোৰ সকলো স্বাৰ্থপৰতাৰ ওপৰত।

গাৰঁৰ পুৰণি বন্ধুসকলৰ ভিতৰত বিশ্বস্ত ভোলাৰ ঘৰ সোমালো। নঙঠা দিনৰ পৰা একেলগে থকা ভোলা এতিয়া ছুটা ল’ৰাৰে সৈতে ঘোৰ সংসাৰী। আগতকৈ গছীন হৈছে। চাকি এটা লৈ আহিছিল ভোলাৰ মাকে। সারট মাৰি ধৰিলে অটুট চেনেহেৰে। অভিমান ভৰা মুখেৰে কলে: “ভাল মনভ পৰিল গাঁৱলৈ, ইমান দিনে খবৰ-খাতি নাই।” উছাহত মোক বহিবলৈ কবলৈ পাহৰিলে। বোৱাৰীয়েকক মাতি আনিলে। চিনাকি হবলৈ নাই। মোৰেই ভনী ছোৱালী তাই। ভোলাই বহুত সময়লৈ কথাই ক’ব পৰা নাছিল। মোলৈকে চাই আহিল এৰা, বন্ধুত্বৰ বান্ধোন কি সাংঘাটিক বস্তু তাক উপলব্ধিহে কৰিব পাৰি। সময়ে সকলোবিলাক ধুই শেষ কৰি নিব পাৰে, কিন্তু বন্ধুত্বৰ এনাজৰি কোনেও কেতিয়াও চিঙিব নোৱাৰে।

“কেতিয়া পালাহি?”

“এই তিনি বজাত।”

“চুপাবত আহিলা?”

“ওঁ।”

“ভাৰা কিমান লয় হে?”

“আপাৰত ওঠৰ টকা পঞ্চাননৈ পইচা, লোৱাৰত পোন্ধৰ টকা।”

“খু টকট দিয়ে?”

“ওঁ।”

বিহুৰ পিঠাৰে চাহ আহিল। ডাক্তৰ ভতিজা সোণটিয়েও খালে। আতিথ্যৰ আতিশয্যত আমি আগুত হৈ পৰিলো। বিভিন্ন কথা-বতৰাৰে আমি ‘জমাই’ তুলিলো। এটা সময়ত আমি বিদায় হলো।

গাৰঁৰ প্ৰত্যেক ঘৰতে ভুয়ুকি একোটি মাৰি খা-খবৰ লৈ আমি উভতিলো। এটা কথালৈ মই লক্ষ্য কৰিছিলো—মানুহ-বোৰৰ হাঁহিত যেন আন্তৰিকতা নাই।

বতাহ-ধুমুহা আহিছিল। শাম কটালৈকে গাৰঁৰ মূৰত থকা লাইব্ৰেৰী ঘৰটোতে বহি থাকিলো। ইতিমধ্যে বিজুলী বাতি-বোৰ নুমাই গৈছিল।

“কেনে লাগিল খুৰা?”

“বৰ বেয়া লগা নাই। মানুহৰ অতিথিপৰায়ণতা পুৰা মাত্ৰাই আছে।” সোণটিয়ে হাঁহিলে। একো নকলে। মই ভাবিলো সি মোক সমৰ্থন কৰিছে। নীৰৱতাৰে আমি আগ-বাঢ়িলো সোণটিয়ে কিবা-কিবি ভাবিছিল। মই তাক আমনি নকৰিলো।

ন-বো মানে সোণটিৰ মাক বৈ আহিল। গৈ পোৱাত কৃত্ৰিম খঙেৰে অভিভাৱকত্বৰ সূৰভ কলে: “গুৱাহাটীৰপৰা পায়ৈই লব মাৰিছা গাৰঁলৈ। হঠাৎ পানী লাগি জ্বৰ-চৰ হলে কি কৰিব।”

“কিয় আপোনালাক আছে নহয়?” জোকালে। ন-বোৰ

একো নামাতিলে। হাঁহি হাঁহি পাক-ঘৰলৈ গুটি গ'ল। মই কাপোৰ
সলোৱাত লাগিলো। পাক-ঘৰৰপৰাই সোণটিক ন-বোঁৱে কলে :
“খুৰাৰক লৈ আহ সোণটি, ভাত দিছো।”

ভাল লাগিল। এইবোৰৰ মাজত থকা অকণ-অকণ আনন্দতেই
আমাৰ জীৱনৰো সৌন্দৰ্য লুকাই আছে। এইবোৰ সকলো
খং মিহলি চেনেহৰ আনন্দতেই লুকাই থাকে বহুত কিবা যাৰ
মাত্ৰ উপলক্ষিহে সম্ভৱ। ন-বোঁৱোৰ সঁচাকৈয়ে মৰমৰ। মোৰো
এগৰাকী ন-বোঁ আছে যাৰ মৰমৰ অত্যাচাৰত কেতিয়াবা অসহ্য
লাগি কবৰ মন যায় ইমান মৰম নকৰিবা। নকওঁ। কাৰণ
কলে যে ওলোটাকিয়া হব তাকো জানো। যাওক। সোণটিৰ
মাক ন-বোঁৱে বান্ধি দিয়া বোঁ-মাছ, বিলাহী পানীলাউৰ টেঙা
জোলেৰে তৃপ্তিৰে ভাতমুঠি খালো।

মিনুহঁত বৈ আছিল বাহিৰত তামোলৰ বটা লৈ। মই
নিজকে কোনোবা মন্ত্ৰীয়ে ভ্ৰমণ কৰিবলৈ যোৱা যেন পাইছিলো।
ইমান আদৰ আপ্যায়ন! হবই! বহুদিনৰ মূৰত মই মোৰ নিজৰ
ঠাইলৈ আহিছো।

মোৰ শিক্ষাগুৰু অভিভাৱক সত্য দাদাৰ ওচৰ পালোঁগৈ।
সত্য দাদাক মই জীৱনত পাহৰিব নোৱাৰো। তেখেতৰ কাৰণেই
মই মোৰ চিন্তাক নিজে বহলাব পাৰিছিলো। আমি বহুত কথা
পাতিলো। কিন্তু মোৰ লগত কিছু কিছু ক্ষেত্ৰত পাৰ্থক্যও ঘটিব।
সেইবোৰ যি নহওক সত্য দাদাক লক্ষ্য কৰিলো। তেখেত যেন আগৰ
উৎসাহী লোকজন নহয়। কিবা যেন হতাশ হতাশ ভাব।
সুধিলো : “বেয়া নাপাব দাদা, কথা এটা কওঁ।”

“কিয় নকবা।”

“অ' কওঁ। আপোনাক অলপ নিকুংসাহ যেন দেখিছো।”

“ক'ত? মইতো একেই আছো।”

“একেই দেখা নাই কাৰণেহে সুধিছো আক'।”

সত্য দাদাই হাঁহিলে।

“এবা, তুমি ঠিকেই ধৰিছা। অলপ হতাশ নোহোৱা নহয়।”
ইতিমধ্যে বোঁৱে ছুকাপ চাহ, বিস্কুত চাৰিখন দি গ'লেই।

“খোৱা।”

মই বিস্কুত এখন হাতত তুলি ললো। দাদায়ে ললে।

“জীৱনত ব্ৰত কৰি লৈছিলো শিক্ষক হৈ ল'ৰা-ছোৱালীহঁতক
দেশৰ উজ্জ্বল বত্ন কৰি তুলিম। তোমালোকৰ দিনলৈকে সি
একপ্ৰকাৰ বাস্তৱেই আছিল। এই হাতেৰেই বহুত ল'ৰা-ছোৱালীক
মানুহ কৰি পঠালো বুলি আত্ম প্ৰত্যয় হৈছিল। কিন্তু কি হ'ল
হঠাৎ সকলো সলনি হৈ গল। কিছু কিছু অবাঞ্ছিত ঘাণ পালো
যিবোৰ কব নোৱাৰি। মানসিক উৎকৰ্ষতাৰ সলনি কি এক
বিকৃত ৰুচিয়ে মানুহৰ মাজত গা কৰি উঠিল যে আমি পুৰণি-
ধিনিয়ে তাক ধৰিব পৰা নাই। আমি গৈ আছো বাক?”

মই ক্ষন্তেক ভাবিলো। কি উত্তৰ দিম ভাবি পোৱা নাছিলো।
বিকৃত ৰুচিৰ পৰিচয় ময়ো নোপোৱা নহয়। কিন্তু গন্তব্য স্থান
সম্পৰ্কে মোৰো সন্দেহ আছিল।

“ৰুচিৰ সলনি কৰিব লাগিব দাদা।”

“কিন্তু কেনেকৈ?”

“কেনেকৈটো উলিয়াব লাগিব।”

“মই হতাশ হোৱাৰ কাৰণো সেয়ে। অপৈণত বয়সত হোৱা
কথাবোৰে মোৰ মন আচ্ছন্ন কৰি ৰাখিছে। মই একো বুজি
পোৱা নাই। ল'ৰাবোৰ যে কি হবগৈ। তোমালোকৰ দিনত
সম্পাদক পদৰ বাবে নিৰ্বাচন পাতিবলগীয়া হৈছিল, এতিয়া
ল'ৰাহঁতক মাতি মাতি আনিও সম্পাদক পাতিব নোৱাৰি। পঢ়া-
শুনাৰ ফালেওতো সাংঘাতিক কিবা হৈছে বুলি কব নোৱাৰি।”

সত্য দাদাই হুনিয়াহ এটি কাটিলে। তেখেতৰ এই
ঐকান্তিকতাত মোৰ শ্ৰদ্ধা আছিল আগতেও। এতিয়া সেয়ে

গভীৰত্ব হৈছে। সেইজন মানুহৰ আঙিৰ এই অৱস্থাত হতাশ হোৱাই স্বাভাৱিক।

কিন্তু মই কোনো গঠনমূলক পৰামৰ্শ আগবঢ়াব নোৱাৰিলো। আচলতে মোৰ মূৰত তেনে কোনো পৰামৰ্শ নাছিলেই। মই মাত্ৰ অনাচাৰ অত্যাচাৰ দেখি ইচ্ছাই মৰিছিলো। সেয়ে “এবা” বুলি মোৰ বক্তব্যৰ সামৰণি মাৰিলো।

এটা সময়ত মই দাদাৰ ওচৰৰপৰা উঠি আহিছিলো।

পিছদিনা আকৌ গাৱঁলৈ গলে ভোলাক লগ ধৰি বিতং কথা পাতিলো।

“কোৱাচোন গাৱঁৰ খবৰ।”

“এনেয়ে ভাল। খোৱা-বোৱাৰ সিমান অসুবিধা নাই পিচে গাই গোটে পেটে ভঁৰাল।”

“হয় নেকি?”

“এবা, খেলো পাঁচোটা হ’ল। বৃদ্ধসকলক কোনেও গণ্য নকৰে।”

“তোমালোক কিয় আছা? কুৰি ঘৰ মানুহৰ পাঁচোটা খেল হলে কেনেকৈ হব।”

“তাকেতো। বহু চেষ্টা কৰিও একো কৰিব পৰা নাই। ছটামান খেল লগ কৰি দুদিনমান নাযায়েই আকৌ ফাট মেলে।”

“কিবা এটা উপায় উলিওৱা। গাওঁখনকে একেলগে কৰিব নোৱাৰিলে দেশখনৰ কথা কেনেকৈ ভাবিবা।”

“ক’ববাত কেৰোণ আছে যাক ভাবি উলিয়াব পৰা হোৱা নাই। আৰ্থিক সমস্যাই গাওঁখনক ভাগ ভাগ কৰিব পৰাটোও বিশ্বাসযোগ্য নহয়। কাৰণ আমাৰ গাৱঁত তেনে ধৰণৰ সমস্যা নাই।”

মই একো নামাতিলো। মাতিবলৈ নাছিলো।

“গাৱঁৰ বাইজৰ এইবাব বাজহুৱাভাৱে মেজিঘৰো নাই।”

“কিয়?”

উত্তৰ আগতেই দিছো। পাঁচোটা খেল। মুখিয়ালসকল বামপন্থী হ’ল। আমি ডেকাজাকে কালৈকো পৰোৱা নকৰো।”

“বাক। গাৱঁৰ বাইজে এই কথাটো বুজি পাইছে নে নাই যে লগ লাগি থাকিলে সকলোৰে কাৰণে মঙ্গল?”

“বুজি কিয় নাপাব? কিন্তু টোপুৰিৰ ভাও জুৰি শোৱা মানুহক জগাব নোৱাৰি। সেইটোৱেই মূল কথা।”

“তেন্তে কি কৰিম বুলি ভাবিছা।”

“একো ভবা নাই এতিয়া। কিবা এটা কৰিব লাগিব।”

এসময়ত গুচি আহিলো। পেটৰ ভাতমুঠিৰ কাৰণে নগৰত চাকৰি কৰি গাৱঁৰ ঐক্যৰ কথা ভাবিব পাৰি। কিন্তু অনৈক্য আঁতৰাব নোৱাৰি। তাৰ কাৰণে মই নিজে গাওঁ সোমাব লাগিব। কিন্তু মোৰ সমাজ ব্যৱস্থাত সেয়া কোনো প্ৰকাৰেই সম্ভৱ নহয়।

নাৰিকল ছুজোপাৰ মাজৰ আহল-বহল ঠাইখিনিত চকী এখন পাৰি বহী আছে। কাষতে সোণটি থিয় হৈ আছে। বাছখন ‘ফেইল’ কৰি মনটো বেয়া লাগি আছিল। পণ্ডিত মোমাইক লগ নোপোৱা হলে দহ মিনিট সময় পলম নহ’লহেতেন কিন্তু এই হেতেনবোৰৰ কোনো মূল্য নাই। টালি-টোপোলা বান্ধি মই সোণটিৰে সৈতে চাইকেল ঠেলি গৈ আছো। বিপৰীত ফালৰপৰা এজন মানুহ আহি মোক দেখিয়েই কলে: “তই, তই বাপুকণ নহৰ নে?”

মই আচৰিত হৈছিলো। ভালকৈ চাই দেখিলো সেয়া পণ্ডিত মোমাই।

মনটো বেয়া লাগি গ’ল। এসময়ত পণ্ডিত মোমাই নহলে নচলিছিলেই। এতেকেটো কামতে পণ্ডিত মোমাই অপৰিহাৰ্য্য আছিল। আনকি পঢ়াৰ সময়ত মোক সহায়ো কৰিছিল। মই একো কবলৈ নো-পাওঁতেই মোমায়ে কলে: “তই, তই অহাৰ কথা গম পাইছো। মোৰ তালৈ যাবি বুলি ভাবি আছিলো।

পিচে নগলি। মোৰ আগৰ অৱস্থা নাই। ঘৰো এটাহে। ছোৱালী
 দুজনী বিয়া দিলো। এজনী পলাই গ'ল। এজনী ঘৰতে আছে।
 ল'ৰা দুটাক পঢ়াইছো। এসাজহে খাবলৈ জোৰে। নিজৰ বাহিৰে
 আনৰ কথা ভাবিবলৈ সময় নাই। মানুহে যি বোলে বোলক।
 তইতো জানই আগতে মই কিমান স্কুল পাতিলো। এতিয়া আৰু
 সেই উৎসাহ নাই। সেই বামো নাই, আয়োধ্যাও নাই। তইতমখা
 গুচি গৈ গাওঁখন খাই থৈ গলি। হেৰ, মুখৰ হাঁহিটোও কালত
 কিনিবলগীয়া হ'ল। এতিয়া মই পঢ়োৱা ল'ৰাইতে মোক চিনি
 নোপোৱা ভাও ধৰে। এতিয়া আনৰ কথা এৰি তয়েনো কিটো
 কৰিলি? ইমান দিনৰ মানুহ এটাৰ ঘৰলৈ পাক এটা মাৰিব
 নোৱাৰিলি। কিয় বাক? মই তোৰ কি দোষ কৰিলো।
 এইবোৰেই কথা। কাল বুলি এটা কথা আছে। মই শিক্ষক
 মানুহ। বৃজি পাওঁ তথাপি মৰমে সেইবোৰ সকলো পাহৰাই
 পেলায়। অভিমান কৰিবৰ মন যায়। তইত এতিয়া ডাঙৰ
 মানুহ হলি। আমিবোৰলৈ মনত নপৰাটোৱেই স্বাভাৱিক।
 বাক বাক। তই এতিয়া যাবলৈ ওলালি নহয় জানো? যা বাক।
 লগ পাই তোৰ মুখখন দেখি মোৰ ভাল লাগিল। হওক তেওঁ
 মোৰেই ভাগিন এটা এনেকৈ ডাঙৰ মানুহ হৈছে তাতেই আমাৰ
 আনন্দ। তোক নৰখাওঁ। হেৰি নহয়—মামীয়েৰ হাস্পাতালত
 আছে। মৰা ল'ৰা এটা জন্ম দি পৰি আছে। হাতত ধনো
 নাই, বাৰীৰ অৱশিষ্ট দুজোপা বাঁহ আছিল তাকে বেচাৰ বন্দৱস্ত
 কৰি আগধন কুৰি টকা লৈ আহিছো। চেপ্টাকে কৰোচোন।
 তাই মৰি থাকিলে বৰ দিগদাৰখন হব। যা যা তোৰ পলম
 হব। বেয়া নাপাবি। মৰৰ দুখৰ কথা আনক কলে অলপ
 পাতলে কাৰণে বলকিলো আৰু।" মোলৈ বাট নাচাই খোজ
 ললে। সোণটি আৰু মই চাইকেল ঠেলি ঠেলি আগবাঢ়িলো।
 মই মৰাৰ সমান লাজ পাইছিলো। পণ্ডিত মোমাইৰ

সৰলতাত মই বহুমতী ফালি লুকাবৰ মন গৈছিল। বাচ ষ্টেশ্যন
 গৈ পাওঁতে দহ মিনিট পলম হ'ল। বাচখন গ'লগৈ। বিচনা-
 পত্ৰখিনি ষ্টেশ্যনতে থৈ উভতি আহিলো।

চিন্তা কৰি বহি আছিলো।

ভাবিলো পণ্ডিত মোমাইৰ তালৈ এবাৰ যাওঁ। সোণটিক
 লগত লৈ যাওঁ বুলি স্থিয় হলো।

ন-বোৰে পাচফালৰপৰা মাতিলে : "সোনকালে উভতি
 আহিবা। জুনিয়াহ কাঢ়ি থাকিব নালাগে যেন।"

মই হাঁহিলো মাথোঁ। সেই হাঁহিত সজীৱতা নাছিল।

মোৰ চকুৰ আগত পণ্ডিত মোমাই, অৱশিষ্ট দুজোপা বাঁহৰ
 আগধন, মামীৰ বেমাৰী দেহাটোৰে সেই পৰিয়ালটোৱে অহা-
 যোৱা কৰি আছিল।

দাপোণ

মকভূমিলৈ বতাহ ধুমুহা আহিলে উট চৰায়ে বালিত মূৰ গুজি থাকি বিপদৰপৰা ত্ৰাণ পালো বুলি ভাবে। ভ্ৰান্তমূলক এই ভাবৰ গৰাহত উট চৰাই পৰাটো একো অস্বাভাৱিক নহয়। কাৰণ তাৰ চিন্তাৰ পৰিসৰ তেনেই সীমাবদ্ধ। কিন্তু মানুহে যি জীৱশ্ৰেষ্ঠ বুলি নিজকে অহংকাৰ কৰে বিপদৰপৰা সাৰিবৰ একমাত্ৰ অস্ত্ৰ মৌনতাকে ধৰি ললে সি নিশ্চয় ক্ষমাৰ যোগ্য নহয়। প্ৰীতমৰ-পৰা দহ হাজাৰ টকা লোৱাৰ দিনাও মোৰ তেনে অৱস্থা হৈছিল। যাক মই প্ৰীতমৰ শিষ্যত্বৰে মুকলি হবলৈ বিচাৰিছিলো। অথচ প্ৰীতম মোৰ শিষ্য আছিল। মোৰ কথা আখৰে আখৰে পালন কৰি সি এতিয়া সুখী। আক মই ?

প্ৰীতম আৰু বাণেশ্বৰীক বিদায় দি আহি মোৰ শোৱা-কোঠাটোত থকা 'লাইফ চাইজ' দাপোণখনত মোৰ মুখখন চালো। মুখখন মোৰেই নে? আক' নো কাৰ হব? কিন্তু মুখ এইখনেই আছিল নে? প্ৰীতমৰ লগত প্ৰথম দেখা হওঁতে ?

প্ৰীতমক লগ পাইছিলো ঠিক লগ পোৱা বুলি কলে সঁচা কোৱা নহব। একেলগে আছিলো বুলিলেহে ভাল হব। মিকিৰ পাহাৰত আমি দুয়ো একেলগে থকাৰ নিচিনা। মই তাত শিক্ষকতা কৰিছিলো এখন এম. ই. স্কুলত। সি নথকা হলে মই তাত কিমান দিন থাকিব পাৰিলোহেতেন সি সন্দেহৰ বিষয়। মোৰ চঞ্চলতাক সি পৰোক্ষভাৱে দমন কৰি আছিল।

ঘৰৰপৰা খেদা খাই গৈছিলো পৰোক্ষভাৱে। বাইজৰ কাম কৰি ঘূৰি ফুৰোঁতে মেট্ৰিক পাচ কৰাৰ পিচত আক পঢ়া নহৈছিল। ঘৰত দেউতাই একো নকলেও মাৰপৰা যথেষ্ট কথা

শুনিবলগীয়া হৈছিল। কাৰণ ঘৰৰ বৰ ল'ৰা মই। ময়েই যদি ঘৰৰ দায়িত্ব নলৈ টলো টলোকে ঘূৰি ফুৰো তেন্তে মোৰ আদৰ্শ গ্ৰহণ কৰিবলৈ বৈ থকা তলৰ পাঁচোটা ভাই-ভনীয়ে কি কৰিব? এইবোৰ মোৰ কথা। কিন্তু ঘৰখনৰ দায়িত্ব লবলৈ প্ৰথমতে এটাতো চাকৰিৰ নিচিনা কিবাৰ যোগাৰ কৰিব লাগিব। মেট্ৰিক পাচ কৰিলেই যে চাকৰি পাব পাৰি তেনেকুৱা এটা কথা আমাৰ দেশত এতিয়ালৈকে হৈ উঠা নাই। মাক বুজাবৰ চেষ্টা কৰিলো। কিন্তু মায়ে বুজিব কিয়? বুজাৰ দায়িত্ব মোৰ। সেয়ে এদিন ভাগ্য অৱেষণত ওলালো। গন্তব্য বুলি কোনো ঠাই নাছিল। অনাই-বনাই ঘূৰি এদিন মিকিৰ পাহাৰ ওলালোঁগৈ। ওলায়েই এম. ই. স্কুল এখনত শিক্ষক হৈ সোমাই পৰিলো। লগে লগে ৰাজহুৱা মেল-মিটিংবোৰ এঠাইত গাপ দি থলো।

স্কুলখন সৰু। ল'ৰা-ছোৱালী কেতিয়াবা আছে, কেতিয়াবা নাহে। গড়ে দিনে ষাঠিজনমান হয়। মুঠতে ল'ৰা-ছোৱালী দুশ। প্ৰথমতে কেইদিনমানলৈ বেয়া লাগিছিল। নিজৰ গাওঁখন, বন্ধু-বান্ধৱ, ভাই-ভনী, মা-দেউতা এই সকলোবোৰে মনটো আচ্ছন্ন কৰি থৈছিল, কেইদিনমানৰ পিচতে অৱশ্যে সকলোবোৰ সহজ হৈ পৰিল। প্ৰীতম নামৰ বন্ধুৰ সহযোগলৈ আহি বেছি ভাল লাগিছিল।

বয়স তাৰ বেছি হোৱা নাই। শকত-আৱত, ওখ, ডাঙি অ'ত ত'ত দুভাল এডাল। চকু দুটা সৰু সৰু মৰম লগা। সৰু ঘৰ এটাত স্কুল কৰ্তৃপক্ষই থাকিবলৈ দিছিল। সুবিধা সকলোবোৰেই পাইছিলো। বস্ত-বাহানিৰ দায় কম খৰচ কৰিবলৈ অন্য সুবিধাও নাই। প্ৰসাধন বুলিবলৈ নাছিলেই প্ৰায়। সেইবোৰ আনিবলৈ যাব লাগে কুৰি মাইল। গতিকে পৰম আনন্দেৰে নিশ্চিন্তমনে দিন-বোৰ পাৰ কৰি দিছিলো। এলেহুৱা দক্ষতাহীন অভাৱ অনুভৱ নোহোৱা মোৰ নিচিনা বিলাকৰ কাৰণে মনোৰম ঠাই। প্ৰীতমৰ কাৰণে বেছি ভাল লগা হয় কাৰণ সি ওচৰৰ গাওঁবোৰলৈ প্ৰায়ে লৈ

যায়। গাৱঁৰ বিভিন্ন অৱস্থাৰ লগত পৰিচয় হোৱাত মই বৰ আনন্দিত হৈছিলো। আবেলিবোৰ তেনেকৈ পাৰ কৰি দিবলৈ খুব ভাল লাগে মোৰ।

সন্ধ্যা সময়ত সাধাৰণতে ছুজনী বৃদ্ধা মোৰ ওচৰলৈ সদায় আহে। মই তেওঁলোকক এক অনাকৈ পইচা দিব লাগে। ধপাত খাবলৈ লাগে হেনো। দিনে দুঅনাকৈ পইচা দিওঁতে মাহত প্ৰায় চাৰি টকামান যায়। চাৰি টকা যোৱাত মোৰ সিমান কবলগীয়া নাই। কিন্তু এক অনা পইচাৰে ধপাত খাবলৈ হয় নে নহয় সেই বিষয়েহে মই ভাবিছিলো। এদিন প্ৰীতমক সোধিলো—“ধপাত খাবলৈ এক অনা পইচাৰে হয় জানো প্ৰীতম?”

“কিয় সোধিলি?”

“ছুজনী তিৰোতাই সদায় মোৰপৰা দুঅনা পইচা লৈ যায় ধপাত খাবলৈ।” প্ৰীতমে হাঁহিলে। মই তাৰ মুখলৈ চাই থাকিলো। কাৰণ তাৰ ইহাৰ কাৰণটো মই একেবাৰে বুজা নাছিলো। সাধাৰণ ধপাত খাবলৈ নিয়া এক অনা পইচাৰ লগত এনে কি গুৰুত্ব থাকিব পাৰে, যাৰ কাৰণে প্ৰীতমে তেনেকৈ হাঁহিব পাৰে। সেয়ে সোধিলো—“কিয় হাঁহিলি যে।”

“নাই এনেয়ে।”

“এনেয়ে পাগলেহে হাঁহে। কিবা কথা আছে।”

“সেই বৃদ্ধী ছুজনীৰ কথা মনত পৰিছে।”

“কি কথা?”

“সিহঁতে সব দিনেই তোৰপৰাই নিয়ে নহয়। আমাৰ-পৰাও নিয়ে।”

“নি?”

“কানি খায়।” মই আচৰিত হলো। ধপাত মানে যে কানি এতিয়াহে বুজি পালো। “কিন্তু ক’ত পায়?” সোধিলো।

“কিমান পায় কানি! মোৰ লগত ওলাবি। দেখুৱাই দিম।”

“নাই নালাগে। ভয় লাগে। কোনোবাই চি. আই. ডি বুলি ভাবিব।”

“একো ভয় নাই। তই মোৰ লগত থাকিবি। ছয়ো যাম। বাহিৰপৰা তই চাই থাকিবি।”

আন দিনাৰ দৰে প্ৰীতমে আজিও এটা মাছ লৈ আহিছিল। মাছটো ৰান্ধনি ল’ৰাটোক দি প্ৰীতমৰ ফালে চালো। প্ৰীতমে আন ফালে চাই আছিল। এবাৰ সি থিয় হৈ যাবলৈ ওলাল। আমাৰ মাজত সিদ্ধান্ত হ’ল, আমি এদিন সেই ঠাইলৈ যাম। প্ৰীতম যোৱাৰ সময়ত সন্ধিয়া লাগিছিল। বাহিৰতে বহি বহি বৃদ্ধা হুগৰাকীলৈ বাট চাই ভাবিলো—মানুহবোৰ যে কি! ভাত খাবলৈ পইচা নাই অথচ কানি খাবলৈ পইচা বিচাৰি ফুৰে। নাই এইবোৰ মানুহক পথ দেখুৱাব লাগিব। মনটো ভাল লাগিল। এটা কাম ওলাল। মোৰ ৰাজহুৱা কাম কৰা হেপাহটো পুনৰ সজীৱ হৈ উঠিল। মই প্ৰাণ পালো। মানুহ ছুজনীয়ে ইতিমধ্যে গাইপতি এক অনাকৈ পইচা লৈ গৈছে।

পিচদিনা প্ৰীতমক কলো—“এইবোৰ মানুহক কানি একোৱা নোৱাৰি নে?”

প্ৰীতমে হাঁহিলে মাথোন। তাৰ হাঁহিত ফুটি উঠিল বিদ্ৰূপ। সি যেন মোক কলে—“তই কি কৰি একোৱাৰি বাক। কানি একোৱা যি বেশ্যাত পতিত হোৱা লোকক উদ্ধাৰ কৰাও সি”, মই তাৰ মনৰ ভাষা পঢ়িলো। তথাপি সোধিলো—“নোৱাৰিম নেকি?”

“ওহঁ।”

“কিয়?”

“সেইটো সিহঁতৰ সহজ হৈ পৰিছে।”

“কিন্তু সহজটোৱেই বেয়া।”

“বেয়া বুলি সিহঁতে বুজি পোৱাই নাই।”

“বাক তই খার নেকি ?”

“আগতে খাইছিলো, আজিকালি নাখাওঁ।”

“কিয় ?”

“বেয়াটো বুজি পালো।”

“কেনেকৈ ?”

“বেয়াৰ হ’ল, ডাক্তৰে কলে কানি খাবলৈ এবিলেই ভাল হব। ঠিকেই। কানি এবি দিলো। ভাল হ’ল।”

“সেই কথাটোকে সিহঁতক বুজুৱা কিয় ?”

“সিহঁতে বুজিছে।”

“কি কয় সিহঁতে ?”

“কয় কানি এবাৰ কাৰণে ভাল হোৱা নাছিল। দেৱতাৰ কৃপাত হে ভাল হৈছে।”

“ঠিক আছে মই সিহঁতক বুজাম। ইয়ালৈ আৱকাৰীৰ মানুহ আছে নে ?”

“আছে, কিন্তু খৰিব নোৱাৰে।”

“তই ধৰা পেলাই নিদিয় কিয় ?”

“কৈছাতো, জীৱনটো আগতে আগবঢ়াই দিব লাগিব।”

“বাক এদিন ওলাবিচোন।”

“ঠিক আছে।”

এদিন ওলালো। প্ৰীতমৰ নিৰ্দেশ মতে মই সিহঁতৰ পোচাক পিন্ধিলো। আচলুৱা যেন লাগিলেও কৰ্তব্যৰ তাড়নাত তেনে কৰিবলৈ বাধ্য হলো। অলপ আগতে হৈ যোৱা বৰষুণৰ কাৰণে বাটটো বোকা হৈ পৰিছিল। সিহঁতৰ গাওঁ পাৰ হৈ ইখন গাঁৱ ভৰি দিওঁতে দেখিলো এখন ফিয়েট গাড়ী। বাট প্ৰায় বন্ধ কৰি থৈছে। কোনোমতে বাৰীৰ ঢাপেৰে পাৰ হৈ য’ত থিয় হলে তাত পৰি আছে এডাল প্ৰকাণ্ড গছ। অগত্যা উপায় নাপা গছৰ ওপৰেদিয়েই বগুৱা বালো। পাৰ হৈ অলপ দূৰ

যিটো ঘৰ দেখিলে, সেইটোৰ কল্পনা এই ঠাইত কেতিয়াও কৰা নাছিলো। ইমান ধুনীয়া ইটাৰ বেৰাৰে ঘৰ এটা ইয়াত কেনেকৈ সম্ভৱ হ’ল। প্ৰীতমক সোধিলো : “এইটোৱেই নেকি ঘৰ ?” আঙুলিৰে শব্দ নকৰিবলৈ ইঙ্গিত দি সি আগবাঢ়িল। কুকুৰ এটাই ভুকিছিল। প্ৰীতমক দেখি নেজ পেলাই উভতি গ’ল। এটা সময়ত মই তাক নদেখিলো। মই বৈ থাকিলো। থিয় হৈ আমনি লাগিছিল। ইফালে-সিফালে চালো। হঠাতে কাষত কলহ এটা লৈ পানী আনিবলৈ যোৱা এজনী ধুনীয়া ছোৱালী মোৰ চকুত পৰিল। পকা বিলাহীৰ দৰে মুখখন দেখি মোৰ লোভ লাগিছিল। মই যেন তাইৰ কাষলৈ গৈ দুআধাৰ কথা পাতিম। কিন্তু নোৱাৰিলো। মোৰ বিবেকে বাধা দিলে। ছোৱালীজনী এটা সময়ত মোৰ চকুৰপৰা অদৃশ্য হৈ গ’ল। মোৰ আকৌ আমনি লাগিল। প্ৰীতমৰ পৰত খং উঠিল। ইতিমধ্যে মুখত এমোকোৰা হাঁহি লৈ প্ৰীতম ওলাই আহিল। সোধিলো : “কি হ’ল ?” সি মুখত আঙুলি দি কলে : “চুপ।” মই মনে মনে থাকিলো। তাৰ ইঙ্গিতত আমি চৌহদটো পাৰ হলো। কাৰণ মই সাজু আছিলো সেই ঠাই চানলৈহে। কলো : “নাখাওঁ।”

“কিয় ?”

“এনেয়ে।” মনৰ কথা নকলে। সি বুজি পালে।

“ব’লচোন এতিয়া। সিহঁতে মদ খাবলৈ আৰম্ভ কৰিছে নিচা লগা নাই। নিচা নালাগিলে গুলি কৰি মাৰি পেলাব। অলপ ফুৰি ঘূৰি অহাৰ সময়লৈকে সিহঁতৰ নিচা লাগিব খুব।”

“বুজিলো।” প্ৰীতমৰ চিনাকি বলোৰ’ম বংপীৰ তালৈ গলো। চিনাকি হোৱাৰ পিচতে চাহ-তামোল খাবলৈ দিলে। হেডালি-খনত তিনিফুটমান দীঘল লাও এটা ওলমি আছিল। গৰু এটা আহি সেইটো খোঁচ মাৰি দিওঁতে বলোৰামে অবাইচ মাত মাতি গৰুটো খেদি দিলে। ইতিমধ্যে এজনী ছোৱালী ওলাই আহিল।

ভালকৈ চাই দেখিলো, সেইজনী অথনি দেখা ছোৱালীজনী।
নিঃসঙ্কোচে সুধিলো : “কি নাম তোমাৰ ?”

“বাণেশ্বৰী ৰংপী।”

“স্কুলত পঢ়িছা নেকি ?”

“হয়।”

“কোন ক্লাচত ?”

“ক্লাচ টেনত।”

“ইয়াত হাইস্কুল আছে নেকি ?”

“ইয়াত নাই। সোঁ সিখন গাওঁত হে।”

আৰু নুসুধিলো। সুধিবলৈ নাছিলো। প্ৰীতম ওচৰতে আছিল। তাৰ চিন্তা কিহুত বুজি পাবলৈ টান। প্ৰীতমৰ লগত মিলিব ছোৱালীজনী। মই এনেয়ে ভাবিলো। বাণেশ্বৰী বোলা এইজনী ধুনীয়া ছোৱালীক মোৰ নিজৰ কৰি পাবলৈ হয়তো মোৰ অৱচেতন মনে বিচাৰিছিল। কিন্তু সমাজ-দুৰ্বলী মোৰ মনে ইমান বেছি আগবাঢ়িব নোৱাৰে। ইতিমধ্যে মূখেৰে কিবা ভোৰভোৰাই বলোৰাম উভতি আহিছিল। তেওঁক ইটো-সিটো কথা সুধিলো। সুধিব লাগে কাৰণেই সুধিলো। তাত অকণমান ৰোৱা কাৰণ বাণেশ্বৰী বোলা ধুনীয়া ছোৱালীজনী তেতিয়াও তাতে আছিল। প্ৰীতমে মাজতে কোৱা “যাওঁ ব’ল”ৰ উত্তৰ স্বৰূপে “অকণমান ৰচোন বহি ভাল লাগিছে” বুলি বহিছিলো। এটা সময়ত আমি উঠিলো।

আগে আগে প্ৰীতম পাচে পাচে মই। আমাৰ মাজত কথা নাই। দুয়ো নিজৰ ভাবত বিভোৰ। প্ৰীতমে কি ভাবিছিল মই কব নোৱাৰো। মই কিন্তু বাণেশ্বৰীৰ কথাকে ভাবিছিলো। বাণেশ্বৰীয়ে মোৰ মন-প্ৰাণ আৱৰি আছিল। কান্ধি ব্যৱসায় কৰা মানুহক চাবলৈ যোৱাতকৈ মই বাণেশ্বৰীৰ কণৰ বাগীতহে ভোল গৈ আছিলো বেছি।

আমি গন্তব্যস্থান পালোঁগৈ। দুৱাৰত এজন প্ৰহৰী। হাতত এটা পিস্তল। প্ৰীতমৰ লগত গলেও প্ৰহৰীয়ে মোক সন্দেহ নকৰাকৈ নাথাকিল। মিকিৰ ভাষাতে কিবা কৈ মোক সেই যাত্ৰালৈ সৰুৱালে। খুব সাৱধানেৰে আমি দৰ্কাৰী কোঠাটো পালোঁগৈ। চকুত চমক লাগি গ’ল। সকলো আচবাব অধুনিক ধৰণে সজোৱা। এখন ঘূৰণীয়া মেজৰ চাৰিওফালে কুৰি জনমান ভদ্ৰলোক। কোঠাটোৰ এটা কোণত পেকেট কৰা আছে কেইটামান কাঠৰ বাকচ। কোনেও ধৰিব নোৱাৰে তাত কানি আছে বুলি। প্ৰীতমে মোক আঙুলি টোঁৱাই দি বুজাই দিলে যে, তাত মই বিচৰা বস্তুটো আছে। ঘূৰি সোঁফালে চাই দেখো নোটৰ বাণ্ডিল। একেদিনাই ধনী হোৱাৰ সপোনে মোক উদ্বাউল কৰি তুলিলে। ভদ্ৰলোকসকলৰ সকলোৱেই টোপনিত লালকাল, তথাপি ভয় লাগিল। এই এটা ব্যৱসায়ত ইমান লাভ। সেই কাৰণেই বোধহয় মানুহে এই ব্যৱসায়ত এবাৰ ধৰিলে পুনৰাই নেৰে। মোৰ মন বাইজৰ কামৰপৰা তেতিয়া একেবাৰে আঁতৰত আছিল। ব্যৱসায়ৰ প্ৰতি মোৰ লোভ হৈছিল প্ৰচুৰ। মই পাহৰি গৈছিলো মোৰ এটা সামাজিক মৰ্যাদা আছিল, মোৰ চকুত দেখা দিছিল টকাৰ গাঁথবোৰ। মই ধনী হোৱাৰ সপোন দেখিছিলো। বাণেশ্বৰীয়েও মোক পাহৰাব নোৱাৰিলে সেই কথা। মই নিজেই আচৰিত হৈছিলো, দিনটোৰ ভিতৰতে মোৰ মনৰ দৃঢ়তা এনে ধৰণে ভাঙি পৰাৰ কাৰণে।

প্ৰীতমে কলে, “যাওঁ ব’ল।” মোৰ উত্তৰলৈ বাট নাচালে, হুলং হুলংকৈ খোজ ললে। টোপনৰিপৰা সাৰ পোৱাদি পালো। যন্ত্ৰৰ নিচিনাকৈ তাৰ পাচে পাচে আছিলো।

“দেখিলি কি কাণ্ড চলে ?”

“হুঁ।”

“কাৰ বাপৰ ভাগদ আছে ইয়াত সোমাব পৰা। গোটেই গাওঁখন কিনি থৈছে। কোনেও একো নকয়। ইয়াতৈ নগৰৰ একোজন ডাঙৰ মানুহ আছে, সি টকা লয় আৰু গুচি যায়। মদ চদ নাথায়।”

“আচল মালিক কোন?”

“কোনে কব পাৰে।

“সেই কেইজন বহি আছিল ভাত খাই নেকি?”

“কব নোৱাৰো। থাকিবও পাৰে। আমিহে চিনি নাপাওঁ। আমাক নকয়ো।”

মই একো নকলো। মনতে ভাবিলো মালিকজন উলিয়াবই লাগিব। ভাগ্যৰ সলনি এনেকৈ নকৰিলে নহব। স্কুলৰ শিক্ষক হৈ কিমান দিন আৰু ধাৰৰ বোজা লম। যোগ্য ভোগ্য বস্তুৰা। পৃথিৱীত থকা কেইদিন সুখেৰে খাই-বৈ থাকিব লাগে। কাৰো কাৰণে চিন্তা কৰাৰ প্ৰশ্ন নাহে। ভাববোৰ কানি ব্যৱসায়ৰ সপক্ষে প্ৰবল যুক্তি দৰ্শাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। মই পিতনিত সোমাই পৰিলো। ওলাবৰ উপায় নাই। প্ৰীতমক একো নকলো। বিপদো আছে কলে।

প্ৰীতম এটা সময়ত মোৰ ওচৰপৰা গ'লগৈ। মই ঘৰ সোমালো। চিন্তাই বেৰি-কুৰি ধৰিলে। ভাবিলো এনে অৱস্থাত মই কি কৰা উচিত। তেজ গুহি গুহি শেষ কৰাবোৰৰ বিৰুদ্ধে মই যি সংগ্ৰাম কৰি আছিলো, এই কৰ্তব্যবদ্ধাৰা। ভাৰ ওপৰত কুঠাৰঘাত কৰা নহব নে? জীৱনত কলঙ্কৰ চিন বৈ যোৱাকৈ এনে কাম কৰা উচিত নহব নে? এজনী মা, এজন দেউতা, কেইজনমান ভাই-ভনীৰ সুখৰ কাৰণে মই মোৰ বিবেকে বিক্ৰী কৰিম নে? ওহো নহব মই নোৱাৰিম। এনেকুৱা লেতেৰা কামত মই সোমাব নোৱাৰিম। মোৰ মনত মোৰ ওচৰলৈ সদায় এক অনা পইচাৰ কাৰণে

অহা মানুহ দুজনীয়ে জামনি কৰিলে। সিহঁতৰ জৰাজীৰ্ণ অৱস্থাৰ কাৰণে আন বহুতো কাৰণৰ ভিতৰত এইটোও এটা নহয় নে? মনটো জোকাৰি পেলালো। কিন্তু টোপনি নাছিল। পুৱা সময়ত চিলমিলকৈ টোপনি আহিছিল। প্ৰীতমে আহি জগাই দিলেহি। চাহ-তাহ খাই উঠি আমি বহি পৰিলো।

“কালি যি দেখিলি সেইবোৰ কাকো নকৰি।”

“কলে কি হব?”

“কলে কি হব! তয়ো মৰিবি, ময়ো মৰিম। গাওঁখনো যাব।”

“কিন্তু তাৰপৰা যে বহুতৰ লাভ হব।”

“কি লাভ?”

“এই যে মানুহবোৰ দিনে দিনে শেষ হৈ আহিছে। লোভৰ দাম হৈ মানুহবোৰ তললৈ নামি গৈছে। অথচ বস্তুটো তেনেই অদৰ্কাৰী। ইয়াৰপৰা মানুহৰ দেহ মনৰ একো লাভ নহয়। বৰণ সোনকালে মৰিহিছে যায়।” এটা দীঘলীয়া বক্তৃতা দিম বুলি কথা আৰম্ভ কৰিছিলো।

“হলেও গাওঁখন তৰি আছে। মোৰ শপত তই এইবোৰ কাৰো আগত নকৰি।”

মই মনে মনে থাকিলো। সি কিন্তু নেৰিলে। যেতিয়ালৈকে মই নকলো যে মই কাকো নকওঁ। প্ৰীতম আশ্বস্ত হোৱা যেন লাগিল। বৈষয়িক কথা-বতৰালৈ আহিলো।

ইয়াৰ পিচত মই কানিৰ অপকাৰিতা সম্পৰ্কে ৰাইজৰ আগত বিস্তৰ বক্তৃতা কৰিলো। মানুহবোৰ প্ৰথমতে মোক মৰিয়াবই খুজিছিল পিচত অৱশ্যে প্ৰীতমৰ বুজনিত সিহঁত আশ্বস্ত হ'ল। কিন্তু সিহঁতক মই বুজাব নোৱাৰিলো।

সময়ে ওলোটা খব ললে। এদিন চিঠি আহিল। (তেতিয়া

তাত টেলিগ্ৰাফ অফিচ নাছিল)। দেউতাৰ টান নৰিয়া। মই সোনকালে ঘাব লাগে।

গুচি আহিলো। আহি দেউতাৰ শৰাধ কৰিবলৈহে পালোহি। ঘৰৰ অৱস্থা শোচনীয়। মিকিৰ পাহাৰলৈ উভতি যোৱাৰ কথা নাভাবিলো। সেয়ে ব্যৱসায় কৰিম বুলি ঠিবাং কৰি ঋণ লৈ কাঠৰ কাৰবাৰ কৰিলো। লগৰজনে টকাবোৰ খাই নমতা হ'লত অৱস্থা বিসমৃতি দেখি মোৰ ইচ্ছাৰ বিৰোধী ব্যৱসায়ত নামিলো। সকলো সহজ হৈ গ'ল। টকা আহিল। মাটি কিনিলো। বিয়া কৰালো। ঘৰ সাজিলো, মটৰ কিনিলো।

মই পাহৰি গলো প্ৰীতম, বাণেশ্বৰ, বলোৰামৰ কথা। চেতনা আহিল এদিন, যিদিনা উলটি যোৱাৰ কোনো পথ নাছিল। পথ ময়েই বন্ধ কৰি থৈ আহিছো।

মানুহ এজন লগত এজনী আহুদীয়া তিৰোতা মোৰ হাউলিৰ গেট খুলি সোমাই আহিল। মই প্ৰথমতে চিনি নাপালো। নমস্কাৰ এটা কৰিলে। ময়ো প্ৰতি-নমস্কাৰ জনালো। শুধিলো : “কাক বিচাৰিছে?”

“সঞ্জয় বৰুৱাৰ ঘৰ এইটোৱেই নে?”

“হয় ময়েই, কিয় কিবা আৱশ্যক আছিল নেকি?”

মানুহজনে হাঁহিলে। “মোক চিনি পোৱা নাই বাবু। মই প্ৰীতম।” মই আচৰিত হৈ গলো। ইমান দিনৰ মূৰত তাক লগ পালো। বহিবলৈ দি কলো : “আহ তোক চিন ধৰাই টান হৈ পৰিছে, বৰ শকত হলি। কচোন তোৰ খবৰ-বাতৰি।”

“ধবৰ আৰু কি হব, ভালে আছে।”

“সেইজনী কোন তোৰ লগত?”

“কোন আৰু হব। মোৰ ঘৰৰ মানুহজনী।”

“অলপ চিনাকি চিনাকি লাগিছে যে?”

“কিয় নিচিনিবি, তাই বাণেশ্বৰী নহয়।”

“তই বিয়া কৰাই পেলালি।”

“বিয়া আৰু ক'ত কৰাবি, পলুৱাই আনিলো।”

“বাইজে ধৰা নাছিল?”

“ধৰিবলৈ পালেহে মোক। বাতিবেই পলাই ছবছৰৰ পিচত ঘৰ সোমালো। তেতিয়া আৰু কি ধৰিব। এতিয়া তাইৰ ল'ৰা-ছোৱালী তিনিটা।”

“হু, ভালেই কৰিলি।”

মই আচৰিতৰপৰা আচৰিত হৈ গৈ আহিলো। বাণেশ্বৰীৰ লগত প্ৰীতমৰ প্ৰীতিৰ কাৰণে সামান্য হিচাপে কব নোৱাৰাকৈয়ে আঘাত পাইছিলো। হলেও সি অমূলক।

“এতিয়া পিচে কি কৰিছ?”

“কি কৰিম, বাইজৰ কাম।”

“কি বাইজৰ কাম?”

“তই শিকাই থৈ অহামতে এই ধৰ গাওঁৰ বাস্তা, লাইব্ৰেৰী সজা, স্কুল-ঘৰ সজা, ভাল খেতি কৰা, মো পোহা এইবোৰেই।”

“কিমানদূৰ আগবাঢ়িলি?”

“বহুত, বহুত! বাইজে তোৰ কথা সদায় কৈ থাকে। তোক তেতিয়া বুজি নোপোৱাৰ কাৰণে মানুহবোৰে এতিয়া বৰ দুখ কৰে। তোক চাবলৈও মন কৰে।”

“বাক বাক আৰু কি কি কৰিলি?”

“এটা বৰ ডাঙৰ কাম কৰিলো দে।”

“কচোন।”

“সেই যে কানিৰ কাণ্ড দেখিছিলি, সেইবোৰ সব ভাঙি দিলো। গাওঁখনৰ সব মানুহ লাগি পিটি পিটি বাহিৰ কৰি দিলো। আৰু কি কৰিলো জান!” অলপ ফুচ্ফুচাই কোৱাদি কলে— “তাৰে চাৰিটাৰ জীৱন শেষ কৰি দিলো, কোনেও গমেই নাপালে।”

“টকাবোৰ ?

“টকাবোৰ লৈ বাইজৰ কামত খৰচ কৰিলো। তই এতিয়া গলে দেখিবি আগৰ গাওঁ নাই। বহু বদলি হ’ল। অলপমান টকা ভাগ কৰি ললো, আমি চলিবৰ বাবে। তোলৈও অলপ টকা আনিছো। এয়া ল।” মোৰ উত্তৰলৈ বাট নাচাই, কঁকালৰ খোচনিৰপৰা এলুৰা নোট উলিয়াই মোলৈ আগ-বঢ়ালে। ইয়াতে দহ হেজাৰ আছে, তই বহুত উপকাৰ কৰিলি। আমাৰ চকু মুকলি হ’ল। নহলে সিহঁতে আমাক সাপে ভেকুলী খোৱাদি চেপি চেপি খালেহেতেন।”

“মই কি উত্তৰ দিম ভাবি পোৱা নাছিলো।”

“বাপেশ্বৰী-প্ৰীতম চাহ-জলপান খাই গ’লগৈ। যাবৰ সময়ত মোক সিহঁতৰ তালৈ নিমন্ত্ৰণ কৰিলে। মই শেঁতা হাঁহিৰে নিমন্ত্ৰণ গ্ৰহণ কৰিলো।

“বাপেশ্বৰীলৈ চালো— তাই প্ৰীতমৰেহ যোগ্য। মোৰ প্ৰমিলাতকৈ বহুত বেছি মনোবলী।

“এটা দুৰ্বল মন লৈ ঘৰৰ ভিতৰত সোমালো। ‘লাইফ চাইজ’ দাপোণখনত মোৰ মুখখন চালো। মোৰ নিজৰে বিশ্বাস নহ’ল— দাপোণখনৰ সম্মুখত ময়েই থিয় হৈ আছো নে?

“ভৱিষ্যৎ কাৰ্য্যপন্থা থিৰাং কৰাৰ দৃঢ়তাৰে বাহিৰলৈ ওলাই আহিলো।

তেতিয়া সন্ধিয়া লাগিছিল। মোৰ পিচত কিনা গাড়ী-খনৰ হৰ্ণ শুনি বাটলৈ চাই দেখিলো— প্ৰমিলাৰ বন্ধু ধনঞ্জয় কাকতি আৰু প্ৰমিলা গাড়ীখনৰপৰা নামি আহিছে।”

“ধনঞ্জয় কাকতি আৰু প্ৰমিলা... প্ৰমিলা মোৰ সহধৰ্মিণী। আকৌ এবাৰ প্ৰীতমলৈ মনত পৰিল।

নেত্ৰ-পাত

“দুৱাৰমুখত বৈ থাকি ভাল কৰা নাই।”

তাতকৈ আখলৰ আগৰ পাততি চাঙত পাচলি কি কি আছে তাক চাই ভাত-মাছৰ দিহা কৰিবগৈ লাগিল। পৰমেশে ভাত খাব বুলি এইমাত্ৰ সিহঁতৰ মাজত হোৱা আলোচনাৰপৰা গম পাইছে। অৱশ্যে সিহঁতে নাজানে তেওঁ জানে বুলি। এইমাত্ৰ আখলৰ ওচৰত বহি থাকোঁতে শুনিছিল। শুনিয়েই দুৱাৰমুখলৈ ওলাই আহিছিল।

তেতিয়া বিছাৎ আৰু পৰমেশে কথা পাতি আছিল।

দুৱাৰমুখত বৈ থকা ঠিক হোৱা নাই। সিহঁতে বেলেগকৈ ধাৰণা কৰি লব পাৰে। হাতত সাৰে ভৰিত সাৰে সাউংকৈ বিছাতৰ মাক প্ৰভাৱতীয়ে আখলৰ আগৰ পাততি চাঙৰ ওপৰত থকা পাচলিৰ খৰাহীটো চকু ফুৰালেগৈ। চকুহে ফুৰালে, মন থাকিল সিহঁতৰ অলপ আগতে হোৱা আলোচনাখিনিৰ ওপৰত।

সময় সলনি হ’ল। প্ৰভাৱতীয়ে বিছাতক বাট এৰি দিবৰ হ’ল এতিয়া। এই উপলক্ষিৰ গভীৰতা পৰমেশ আৰু বিছাতৰ কথা-বৰতা শুনাৰ আগলৈকে হোৱা নাছিল। সিহঁতৰ আলোচনাই প্ৰভাৱতীৰ মুখৰ ৰং সলাইছিল ঘনে ঘনে।

বুকুত একুৰা জুই লৈ মুখত প্ৰশান্ত মহাসাগৰীয় গভীৰতা লৈ থাকিলে আচলতে কাৰো ব্যক্তিগত জীৱনৰ উন্নতি হব নোৱাৰে। জোৰ কৰি আত্মাক কবললৈ অনা একেবাৰে অসম্ভৱ। সাধাৰণ মানুহৰ ক্ষেত্ৰত সি আৰু বেছি অসম্ভৱ। জ্বলা জুইকুৰা জলিবলৈ নিদি ঢাকি ৰাখিলে এদিন আগ্নেয়গিৰিৰ ৰূপ লব। এই জাগতিক সত্যটোক অৱমাননা কৰা মানে নিজকে বিৰাট মিছাৰ আঁৰত কুলুৱাই ৰখা।

পৰমেশে বিদ্যাতক কৈছিল।

আখলৰ আগৰপৰা প্ৰভাৱতীয়ে শুনি আছিল। মাজত এটা কোঠালি, তাৰ সিফালে আখল। গতিকে প্ৰভাৱতীয়ে শুনাত একো অসুবিধা নাই। কিন্তু পৰমেশৰ মুখত আজি এইবোৰ কি শুনিছে। এইবোৰ কথাতো পৰমেশে কেতিয়াও বিদ্যাতক কোৱা শুনা নাই তেওঁ। সাধাৰণ কথা-বতৰাৰ মাজেদিয়েই সিহঁতে সময়খিনি পাৰ কৰি দিয়ে। ইমান ডাঙৰ ডাঙৰ কথা সি কেনেকৈ কব পাৰিছে।

চাহৰ চোঁকাত কেটলিটো বহাই দি কাণ পাতিলে আকৌ -।

সেয়া পৰমেশে কৈছে: “সিহঁতক কৈ দিব লাগে, এনেকৈ তিল-তিলকৈ মৰণৰ দিন নিওৱাতকৈ একেবাৰে মাৰি নিয়াৰ বাৱস্থাও ভাল। তুমি চিৰিয়াখানাৰ অজগৰ সাপটোৰ সজাটোৰ চুকত থকা কুকুৰা চৰাইটো দেখিছা নে? সিহঁত মৰণৰ দিন গণি তাৰ আগত থৈ দিয়া তাৰ আহাৰকণ গ্ৰহণ কৰাৰ কথাকেই পাহৰি যায়। কিন্তু সি জানে সি মৰিব, তাক সাপটোৱে খাই পেলাব এদিন। কুকুৰাটোৰ লগত আমাৰ পাৰ্থক্য ইমানেই যে আমাৰ অজ্ঞাতে আমাক মৃত্যুৱে গ্ৰাস কৰিব লাগিছে। কাল অজগৰে আমাক গিলি আনিছে।”

চাহপাতৰ টিনটো কাষ চপাই আনিলে প্ৰভাৱতীয়ে। ইমান সময়ে বিদ্যাতক একাধাৰ মাতো শুনিবলৈ পোৱা নাই কিয়? নে তাই নায়েই? কিন্তু পৰমেশতো পগলা হোৱা নাই? কিন্তু কথাবোৰ দেখোন আচল্ৰা আচল্ৰা যেন লাগিছে। এবাৰ চায়েই আহিবগৈ নেকি? কথাটো ভাবিয়েই জিভাখন কামুৰি দিলে। নাই, ছে: কি যে ভাববোৰ আছে। ডেকা-গাভৰুৰ কথা। কি বা অৱস্থাত আছে।

পৰমেশৰ মাতকে আকৌ শুনিলে, “তোমাক বিয়া কৰাবলৈ লৈ মোৰ কি ভয় হৈছে জানা?”

“ভয়?”

বিদ্যাতক মাত। শহাকণীয়াকৈ ব'ল প্ৰভাৱতী। পৰমেশে বা কি ভয়ৰ কথা কৈছে।

“ভয় ঠিক নহয়, এটা মানসিক উত্তেজনা। মানে তুমি যি পৰিবেশত গঢ় লৈছা, তাৰ লগত মোৰখিনিৰ একেবাৰে তুলনা নহয়। সাময়িকভাৱে মোৰ প্ৰতিভাত বিন্মিত হৈ তুমি মোক যি ভাল পাইছা, সেই ভালপোৱাৰ স্থায়িত্ব মই তোমাক বিয়া কৰাই পেলালে বব নে নবব তাত মোৰ সন্দেহ হৈছে। এইখন সমাজত ধন জীয়াই থকাৰ মাধ্যম নহয়, ইয়াত ধন শোষণৰ মাধ্যম। এইখন সমাজতে মই যেতিয়া আছো তেতিয়া তাৰ বিৰুদ্ধে যুঁজ কৰিও মই জীয়াই থাকিব লাগিব, জীয়াই থাকিবলৈকে মোক ধন লাগিব আৰু আমাৰ সমাজত বিয়া পতাও শোষণৰে এটা অংশ বুলিব পাৰা। আনেহাতে ক্ষন্তেকীয়া উত্তেজনাৰ পিচত সকলো ঠিক হৈ যাব বুলি যি আবেগিক সত্যৰ ওপৰত তুমি থিয় হৈ মোক বিয়া কৰাবলৈ ওলাইছা সি বাস্তৱত থানবান হৈ যাবলৈ বেছি দিন নালাগিব। সময়ত তুমি মোৰ লগত কাজিয়া কৰিবা আৰু আন এটা সময়ত আমি দুয়ো ছটা বেলেগ বাটেৰে ইজনে সিজনলৈ চাই চাই গৈ থাকিব লাগিব। সেইটো হবগৈ দিব মই নোৱাৰো।”

পৰমেশ ব'ল হবপায়। সেয়া দেখোন বিদ্যাতক হাঁহিছে। প্ৰভাৱতীয়ে পিচৰ দৃশ্যলৈ একাগ্ৰতাৰে ব'ল। এইবাৰ নিশ্চয় বিদ্যাতক কিবা কব। কবই লাগিব তাই। বি. এ. পঢ়া এজনী ছোৱালীয়ে পৰমেশৰ নিচিনা ল'ৰা এটাৰ আগত কথা নকৈ কাৰ আগত কব।

সেয়া বিদ্যাতক মিহি অথচ দৃঢ়তাৰে কোৱা কথা: “সেইবোৰ চিন্তা মোৰ। তুমি একো ভাবিব নেলাগে। সংসাৰ মইহে চলাম। ছোৱালী মানুহে নোৱাৰা কাম নাই। আমি বহুত

কথা দেখিয়েই শিকি পেলাব পাৰো। মিছামিছি সহজ কথা কিছুমান জটিল কৰি লোৱাৰ কি অৰ্থ থাকিব পাৰে।”

অঁ, এয়াহে আচল কথা। তাই মোৰেই ছোৱালী, তাই ঠিক কথাকে কৈছে। তাইৰ বাপেকেতো গম্ভৈৰী নাপায় সংসাৰ কেনেকৈ চলে। গৃহিণী পাকৈত হলে সংসাৰৰ বেমেজালি কিয় হব। বিছাতে নোৱাৰা কথা নাই। তাই পৰমেশ্বৰ চলাব পাৰিব। প্ৰভাৱতীয়ে আটাইখিনিত পানী অকণমান দি চালে।

সেয়া আকৌ পৰমেশ্বৰ কৈছে, “সংসাৰ চলাবলৈ ধন পাবা ক’ত?” এহ্, এইটোওনো এটা কথা নে। কিয়, তুমি হাই-স্কুলৰ মাষ্টৰ, দৰ্শনাও পোৱা, টিউশ্যনো কৰা। ধন ঘটো বুলিলে কিমান উপায় আছে। প্ৰভাৱতীয়ে মনতে কলে। উত্তৰটো বিছাতৰ হৈ তেৱেঁই দি দিবগৈ নেকি? নাই নোৱাৰি।

“দেশৰ এই দুৰাৱস্থাত মই যিখন সমাজৰ কল্লনা কৰিছো সেইখন সমাজ এনেকৈ গঢ় লব নোৱাৰে। মই ওলাই যাব লাগিব। লগতে মোৰ নিচিনা বহুতক লৈ যাব লাগিব। তেওঁলোকৰ সৈতে লগ লাগি অশিক্ষিত মানুহক শিক্ষিত কৰি তুলিব লাগিব। স্বাধীনতাৰ অৰ্থ কি? যিহকে মন যায় তাকে কৰাকে স্বাধীনতা নোবোলে, অৰ্থনৈতিক স্বাধীনতাৰ সোৱাদ তেওঁলোকক বুজাব লাগিব। ভুল পথ লোৱা ডেকা ল’ৰাসকলক মই বুজাই আচল বাটলৈ আনিব লাগিব।”

হঠাৎ বিছাত মাকৰ ওচৰত হাজিৰ হ’লহি। “চাহ হ’ল মা?”

“অঁ বাকিছো। লৈ যা। মালপোৱাকেইটা ব্লেট এখনত নে।” বিছাত চাহ আৰু মালপোৱা লৈ গ’লগৈ। সেয়া, তাই কৈছে, “খোৱা। সুদা সুদা চাহ।”

পৰমেশ্বৰ দেখোন একো নকলে। অৱশ্যে সেইটো তাৰ স্বভাৱেই। চাহ খাই খায়েই কৈ আছে, “দেশ স্বাধীন হ’ল। কিন্তু আমি সুখেৰে এমুঠি খোৱা মনত নপৰিল। স্বাধীনতা

শব্দটো খাই জীয়াই থাকিব নোৱাৰি। মুখ খুলি কথা কব পৰাটোৱেই স্বাধীনতা নহয়, পেট ভৰাই খাবলৈ পোৱা, মূৰ ভৰাই শিক্ষা পোৱাত হে স্বাধীনতাৰ সোৱাদ।”

বিছাতৰ মাক দুৱাৰমুখ পালেহি। সিহঁতে নেদেখাকৈ দুৱাৰমুখতে থিয় হৈ থাকিল। কথাবোৰ বুজিবলৈ চেষ্টা কৰিলে। তেওঁৰ উপাহবোৰ খন হৈ আহিবলৈ ধৰিলে। বেৰৰ জলঙাইদি ভূমি চাই দেখিলে বিছাত আৰু পৰমেশ্বৰ দূৰে দূৰে বহি আছে।

এইবোৰ কি কৈছে পৰমেশ্বৰ। বিয়াখন হৈ যাওকচোন আগতে। তাৰপিচতো এইবোৰ কৰিব পাৰিব। ল’ৰাবোৰে একোকে বুজুজে।

“তুমি ভুল কৰিছা পৰমেশ্বৰ। এইবোৰৰ লগত বিয়াৰ সম্পৰ্ক থাকিলেও তাক সমাধান কৰিব নোৱাৰিবা। তুমি য’ত আছা তাৰ কথা পাহৰি গৈছা। একেদিনাই সকলো ওলটপালট কৰাৰ তোমাৰ যি উদ্ভেজনা হৈছে আৰু যাৰ কাৰণে তুমি বিয়াৰ নামত উচপ্ খাই উঠিছা, সেই দুয়োটাই ভুল। তোমাৰ ক্ৰোধ সদায় উপজিছে সমাজৰ অন্যায় অবিচাৰ দেখি। কিন্তু ক্ৰোধ সদায় সাময়িক আৰু পৰিবেশ সাপেক্ষ। তোমাৰ নিচিনা এজন লোকৰ কাৰণে এই ক্ৰোধ অস্বাভাৱিক নহয় কিন্তু তাৰ বশৱৰ্তী হোৱাটোতহে মোৰ কবলগা। ক্ৰোধৰ উদ্ভেজনাত তুমি যি কৰিবা তাৰপৰা কাৰো লাভ নহব। তুমি যদি সঁচাকৈয়ে কিবা নিৰাময় বিচাৰিছা তেন্তে পৰিকল্পনা লোৱা। এটা এটা কাম হাতত লোৱা, তাক সমাধা কৰি গৈ থাকা। আমাৰ দেশৰ মানুহৰ ইতিহাস অধ্যয়ন কৰা। ইতিহাসৰ শিক্ষাই কেতিয়াও নঠগে। যিখন সমাজত ধৰ্মৰ নামত মনত নপৰা দিনৰপৰা শোধন চলি আহিছে আৰু শোধিত জনসাধাৰণৰ বহুলাংশই তাক ভাগ্যৰ লেখা বুলি মানি আহিছে, তাক তুমি এদিনতে মৰিমূৰ কৰিব নোৱাৰা। ধনী-দুখীয়া যে ভাগ্যৰ ফেৰ নহয়, তাক তুমি হাতে-

কামে দেখুৱাই দিয়া। দেখিবা মানুহে আপোনা-আপুনি তোমাৰ ওচৰলৈ আহিছে। তোমাৰ আদৰ্শক গ্ৰহণ কৰিছে।”

ঠিক মোৰ ছোৱালী। পৰমেশে দেখোন এতিয়া মাতিব নোৱাৰা হ’ল। ইমান সময়ে তাইক আজলী ছোৱালী বুলি গৰম বক্তৃতা দিছিল। এতিয়া! এতিয়া নামাতা কিয়? প্ৰভাৱতীয়ে ভাবিলে।

সেয়া পৰমেশে আকৌ কৈছে: “তুমি! তুমি! তুমিতো বহুত কথাই জানা।”

“একোকে নাজানো। মইতো তোমাৰ দৰে কিতাপ পঢ়া নাই।”

“কিতাপ পঢ়া হলে বদহজম হ’লহেতেন।”

“সেইটোত ভুল।”

“কিয়?”

“কিতাপবোৰ পঞ্জীভূত অভিজ্ঞতা। অৱশ্যে তাক পঢ়িব জানিব লাগিব।” হঠাৎ প্ৰসঙ্গৰ সলনি হ’ল। পৰমেশে কলে, “মা ক’ত?”

“কিয়? পাকঘৰত।”

“আজি মই ইয়াতেই ভাত খাই যাম।”

“কি হ’ল আজি? আনদিনা দেখোন সদাশিৱৰ তপ ভাঙিবই নোৱাৰি। আজি তপ ভংগ হ’ল কিয়?”

“পাৰ্বতীক লগ পোৱা কাৰণে।”

“পাৰ্বতীক কিন্তু সন্তুষ্ট কৰিব লাগিব।”

“কিহেৰে?”

“কামেৰে।”

“তথাস্তু।”

সেয়া সিহঁতে হাঁহিছে। পৰমেশে তেন্তে ভাত খাব। সিহঁত ওলাই আহিব পাৰে। প্ৰভাৱতীয়ে দুৱাৰমুখৰপৰা সাউতকৈ আঙলৰ আগত পাভতি চাওঁৰ ওচৰ পালেগৈ। পাচলিৰ খবাহী-টোত চকু ফুৰাই পৰমেশ আৰু বিদ্বাতৰ কথাবোৰ মনত পেলালে।

ৰোমাণ্টিক

‘বাট বুলি বুলি

ভাগৰি পৰিলে

জিৰাম তোমাৰ স্মৃতিৰ শীতল ছাঁত’

নাইবা

‘অকলশৰীয়া বাটকুৱা

অকলশৰীয়া বাটকুৱা

বাটে বাটে বীণখনি বাই যা’-বুলি এসময়ত টে’টুফালি চাহ বাগানৰ মাজৰ কয়লাৰ গুৰি চটিওৱা আলিয়েদি চিঞৰি গাই আহোঁতে তাৰ অন্তৰ্নীহিত অৰ্থৰ কথালৈ আমাৰ মন নাছিল। আমি মাত্ৰ তেনে ধৰণৰ গীত গাইছিলো গাভৰু ছোৱালীৰ মন আকৰ্ষণ কৰিবৰ নিমিত্তে নাইবা আন্ধাৰ ৰাতি নিজম ঠাইত ওপজা ভয় আঁতৰাবৰ কাৰণে নাইবা চাইকেলত যাওঁতে ভাগৰখিনি পাহৰিবৰ কাৰণে। সাধাৰণতে সেই ধৰণৰ গীতবোৰ গাইছে ভাল লাগিছিল তাক ন-দি কব পাৰো। ‘আত্মা’ ‘ভাগকুৱা’ নাইবা ‘অকলশৰীয়া’ আদি এনেকুৱা দুখজনক বাৰ্তাবাহী এই গীতবোৰ মনৰ মাজত আনন্দৰ কিবা নিজৰা বোৱাইছিল। স্তব্ববোৰ যে স্তব্বকাৰৰ স্তব্বতকৈ বেলেগ হৈছিল সেই কথা আমি ভাবিবলৈকে টান পাইছিলো।

অৱশ্যে কালক্ৰমত সেই ধৰণৰ ৰোমাণ্টিক ভাববোৰ আমাৰ মাজৰপৰা মেলনি মাগিলে। আমি বাস কৰা পৃথৱীখনৰ কঢ়তাই ইমান বেছিকৈ হেঁচি ধৰিলে যে তেনে ধৰণৰ বিলাসী ভাৱনাক আমি কব নোৱাৰাকৈয়ে মনৰপৰা মচি পেলালো। আমাক কালে হেঁচি ধৰিলে।

হলেও কেতিয়াবা এই কঠোৰ বাস্তৱৰ মাজত তেনে কিছুমান
ৰোমাণ্টিক ভাব আহি মনৰ মাজত খেলিমেলি লগাইছিল।

এক (ক)

পোন্ধৰ বছৰে এল. পি. স্কুলত শিক্ষকতা কৰিলো, মনৰ
উচ্চাকাংক্ষা সকলোবোৰ শেষ হৈ এক স্থিতিশীল পৰ্য্যায়ত মোৰ
মন বৈ গ'ল। মন বান্ধি শিলৰ খুটি কৰিলো। এই পোন্ধৰ
বছৰীয়া শিক্ষকতাই মোক ঘিমানবোৰ অভিজ্ঞতা দিলে আন
কিবাই দিব পাৰিলেহেঁতেন বুলি মোৰ বিশ্বাস নহয়। এতিয়া
মই অভিজ্ঞতাখিনিকে বুকুত সঁজুতি চলি আছে। কোনো
ধৰণৰ কল্পনাবিলাসে মোক এতিয়া ব্যস্ত কৰিব নোৱাৰে। মাত্ৰ
মই বিয়া কৰাব খোজা ছোৱালীজনীয়েহে মোক মাজে মাজে
আমনি কৰি থাকেহি।

ছোৱালীজনীৰ মই ঘৰুৱা শিক্ষক আছিলো। পূৰ্ণ শিক্ষক
হিচাপে মোৰ নাম এটা ইতিমধ্যে প্ৰচাৰ হৈ গৈছে। ৰাইজেও
ভাল পায়। ছোৱালীজনীৰ নাম বেদৱতী। বাপেক এম এল.
এ.। প্ৰতাপশালী। মন্ত্ৰী-চন্দ্ৰী হোৱাৰ আশা নোহোৱা নহয়।
বেদৱতীয়ে অষ্টম মানত পঢ়ি থাকোঁতে মই ঘৰুৱা শিক্ষক
নিযুক্ত হলো।

মই ডেকা মানুহ। বেদৱতীও গাভৰু ছোৱালী হঠা তে
এদিন মই আৱিষ্কাৰ কৰিলো বেদৱতীয়ে মোক ভাল পাই
পেলাইছে; ময়ো তাইক ভাল পাইছিলো। কিন্তু তাই যে
ডাঙৰ মানুহৰ ছোৱালী। গতিকে সেই ভালপোৱা ভালপোৱাতেই
ৰ'ব, তাৰ ফল ভোগ মোৰ ভাগ্যত নহব। তেনে ভাব
আছিলেও এবাৰ চেষ্টা কৰি চাবৰ মন গ'ল। কাৰণ তেতিয়া
মই ডেকা ল'ৰা।

কিবা এটা সাংঘাতিক কৰাৰ হেপাহ মোৰ মনত বিৰাজমান।
মইনো সদায় এল. পি. স্কুলৰ শিক্ষকেই হৈ থাকিম নে?
নাথাকো। সেই নাথাকো বোলা মনটোৰেই এদিন মই এম. এল.
এ-ৰ কাষ চাপিলো।

“তোমাক মই শিক্ষকেই নিযুক্তি দিছিলো। পানি গ্ৰহণ
কৰিবলৈতো কোৱা নাছিলো। সেই সাহস তুমি ক'বপৰা
পালা?”

মই কি উত্তৰ দিম ভাবি নাপালো। সেই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ
মোৰ হাতত নাছিলেই। মই মনে মনে লাজো পালো। কাৰণ
হাতীৰ শিক্ষকৰ প্ৰেম। শুনিলেও কিবা লগা তেতিয়া।

“যোৱা। আজিৰপৰা তুমি আৰু আহিব নালাগে।”

মই গুচি আহিছিলো। এম. এল. এ-ৰ জীয়েকক বিয়া কৰাই
ডাঙৰ মানুহ হোৱাৰ আশা মোৰ নাছিল। মোৰ আশাৰ উৎস
আছিল বেদৱতীৰ প্ৰেম।

কেতিয়াবা বেদৱতীক কেন্দ্ৰ কৰি হোৱা চিন্তাৰ খেলিমেলিত
মোৰ তাপিত হৃদয়ক শাঁত পেলাইছিলো – ‘জিৰাম তোমাৰ
স্মৃতিৰ শীতল ছাঁত’ গাই।

(খ)

শীতল ছাঁত জিৰালো নে নাই কব নোৱাৰো কিন্তু মই যে
নিষ্ঠুৰ সেই কথা পদে পদে অনুভৱ কৰিলো। আৰু সেই
অনুভৱ বেছি উপলব্ধি হৈছিল যেতিয়া আই মোৰ জীৱনৰপৰা
চিৰকাললৈ গুচি গৈছিল। এম. এল. এ-ৰ তিৰস্কাৰো মই
হজম কৰিব পাৰিছিলো আইৰ আশ্ৰয়ত। আই ঢুকুৱাত আইৰ
অনুপস্থিতি বেছি অনুভূত হৈছিল। কাৰণ আইৰ মোৰ ওপৰত
বহুত আশা আছিল। তাৰ ভিতৰতেই বিয়া-বাক কৰাই ঘৰ-
সংসাৰ কৰাটো অন্যতম আছিল। সেই আশা পূৰণ কৰাৰ

চেপ্টাও মই নকৰা নহয়। কিন্তু জা-যোগাৰ কৰি থাকোঁতেই আয়ে মোক ফাকি দি গুচি গ'ল। মই কান্দিলো। বেদৰতীলৈ মনত পৰিছিল। তাইৰ কিন্তু এম. এল. এ-ৰ জীয়েক বুলি কোনো অহংকাৰ নাছিল। মোক প্ৰাণ ভৰি ভাল পাইছিল। দেউতাকে গম নোপোৱাকৈ আইৰ ওচৰলৈ মাজে-সময়ে আহিছিল। আয়ে তাইক খুব মৰম কৰিছিল। হয়তো মনে মনে বোৱাৰী কৰি অনাৰ হেপাহো কৰিছিল। কিন্তু নহ'লগৈ।

তেতিয়া বেদৰতীৰ বিয়া হৈ গৈছিল। মই তাইৰ কথা পাহৰি পেলাবলৈ যত্ন কৰি বিয়াৰ জা-যোগাৰ কৰাত ব্যস্ত হলো। কাৰণ আইৰ শেষ ইচ্ছা আছিল মই ঘৰ-সংসাৰ কৰা। আইৰ ইচ্ছাক মই সন্মান জনাব লাগিব—এনে এটা যুক্তিৰে মই বিয়াৰ কথা ভাবিলো। জানকী বোলা এম. ভি. পাছ কৰা ছোৱালী-জনীকে মই বিয়া কৰাই আনি ঘৰ স্মুৱালোহি।

মই কিন্তু ভাগৰি পৰিছিলো।

দুই (ক)

মই এতিয়া এল. পি. স্কুলৰ শিক্ষক। আজি পোন্ধৰ বছৰ আগতেই এইখন স্কুলত সোমাইছিলো। প্ৰৱেশিকা পাছ কৰি পঢ়াৰ আন কোনো উপায় নথকাত চাকৰিৰ অনুসন্ধানত ঘূৰিলো। সেয়া এক বিচিত্ৰ অভিজ্ঞতা। নিজে নাপালে তাৰ উপলব্ধিও সম্ভৱ নহয়। প্ৰথমতে আমাৰ গাঁৱৰ ওচৰৰ মথাউৰি বন্ধা কামৰ ঠিকাদাৰৰ লগত মহৰী হৈ সোমালো। মাহে যাঠি টকা দৰমহা হলেও সেয়া সোলাৰ মুখৰ মাথি। লোকচান নাই। কিন্তু ঠিকাদাৰৰ কাম দেখি মোৰ সহ্য নহ'ল। হাজাৰ হলেও মই প্ৰৱেশিকা পাছ ল'ৰা, অৱস্থা সেয়া হলেও মই অযুক্তি সমৰ্থন কৰিব নোৱাৰো। মই দেখিলো মথাউৰিত মাটিৰ পৰিৱৰ্তে মাটিৰ তলত ডাঙৰ ডাঙৰ কলগছ, তৰাগছ আদি দি ওপৰত কেইটপৰা-

মান মাটি দি মথাউৰিটো এনেকৈ বান্ধিলে যে কোনোও সেইটো দেখি কব নোৱাৰিব যে তলত সেই জাবৰবোৰ আছে। কথাই কথাই এদিন কলো, “এইবোৰ জানো ভাল হ'ল?”

“কি?”

“এই যে কল আৰু তৰাগছ তলত জাপি ওপৰত মাটি দি ঢাকিলে?”

“তোমাৰ সেইবোৰ দৰকাৰ নাই। তুমি মোৰ তলত ঢাকৰিছে কৰিছা।”

“হলেও এইবোৰ মোৰ ভাল লগা নাই। ইয়াৰপৰা বাইজৰ একো উপকাৰ নহব। পানী আছিলে আকৌ ভাঙি যাব।”

“ভাঙি নগ'লে যে আমাৰো পেটৰ ভাত মৰিব।” ঠিকাদাৰে হাঁহি হাঁহি কলে। মোৰ বৰ আচৰিত লাগিছিল। সুধিলো “কিয়?”

“বয়স হলে বুজিবা।” ঠিকাদাৰে আকৌ হাঁহিলে।

“এতিয়াই বুজাই দিয়কচোন।” মই দৃঢ়তাৰে কলো। মোৰ দৃঢ়তা দেখি ঠিকাদাৰে বোধহয় ভয় খাইছিল। সেই ভয় খণ্ডেৰে প্ৰকাশ কৰি—“যোৱা, নিজৰ কাম কৰাংগৈ, মোৰ হুকুমমতে কাম কৰিবা। মই কোনো ওজৰ-আপত্তি নুশুনো” বুলি কৈ সিটোফাললৈ কোবাকুবিকৈ গুচি গ'ল, য'ত বসধৰ, লোচন, বৃদৰামে কাম কৰি আছিল। মই উপায় নাপাই গুচি আহিলো। পিচত লোচনহঁতক সুধি আচল কাৰণটো বুজি ঠিকাদাৰলৈ তিৰস্কাৰ এৰি চাকৰি এৰি গুচি আহিলো ‘বীণ বাই বাই’।

(খ)

চাকৰি এৰি আহিলো। ঘৰত আয়ে খুব গালি পাৰিলে। ইমান মৰমিয়াল ঠিকাদাৰ এজনক তিৰস্কাৰ কৰাটো যে মোৰ খুব অন্যায় হ'ল তাক আয়ে গালিৰে বুজাবলৈ চেপ্টা কৰিলে

মই কিন্তু অলৰ-অচৰ। “নোৱাৰো কৰিব এনেকুৱা ঠিকাদাৰৰ তলত চাকৰি।” আয়ে স্মিলিলে—“কি কৰিব এতিয়া?”

“কিবা এটা কৰিব লাগিব।”

“তাকেতো! কি কৰিব?”

“মাষ্টৰ। মাষ্টৰকে কিবা পাওঁ নেকি চাব লাগিব।” অলপ ভাবি কলো। আয়ে এইবাৰ হাঁহিলে। ভাবিলে ল’ৰাৰ খোৱা-জীয়াৰ লক্ষণ আছে। ক’লৈ যাম কি কৰিম একো নুস্মিলিলে।

* * *

বন্ধু-বান্ধৱৰ পৰামৰ্শ লৈ চাকৰিৰ কৰ্তাৰ ওচৰলৈ গলো। একাণ্ড হাউলিৰটোৰ ডুইংকমৰ এটা চুকত থিয় হৈ আছিলো মই। ডি. আই. লোচন বৰুৱাই স্মিলিলে, “কিমানলৈ পঢ়িছিল?”

“মেট্ৰিক পাছ কৰিছো ছাৰ।”

“ল’ৰা পঢ়াব পঢ়িবা?”

“পাৰিম ছাৰ।”

“ঠিক আছে, দৰ্খাস্ত এখন দি অফিচৰ বৰবাবুক দেখা কৰি যাব।”

“ভাল ছাৰ।”

আদেশমতে বৰবাবুক লগ ধৰিলে। ডি. আই-এ লগ ধৰিবলৈ কোৱা কথাৰ গুৰুটো এতিয়াহে মোৰ ওচৰত ফাক হ’ল, বৰবাবুয়ে কলে, “প্ৰথম মাহৰ দৰ্মহা আপুনি নাপায়।”

“কিয়?” মই বৰ আচৰিত হৈ স্মিলিলো।

“সেয়া চাকৰি দিয়াৰ মাননি।”

“এ?”

“হয়! আপুনি মাত্ৰ চহীটোহে কৰিব পাৰিব।”

“কিন্তু মই চলিম কেনেকৈ?”

“চলিব আৰু কেনেকৈ। চাকৰিটো যে পালে আপুনি।”

মই ভাবিলো ঠিকাদাৰৰ তলত চাকৰি কৰাতকৈও জঘন্য কৰিবাব এয়া। কিন্তু তেতিয়া মোৰ উপায় নাছিল। পেটৰ কাৰণে “হব দিয়ক” বুলি কৈ ওলাই আহিলো। মই তেতিয়া ভাবিছিলো এই পৃথিৱীত মই বৰ নিষ্ঠুৰ।

* * *

ঘৰ সোমাওঁতে ৰাতি হৈছিল। এখন চোমনি পাৰ হৈ তিনি ঘৰ মানুহ এৰিহে আমাৰ ঘৰ। চোমনিখনৰ ওচৰত বৰ ভয় লাগে। আনদিনা মনে মনে সেইছোৱা পাৰ হৈ যাওঁ। সেইদিনা কিন্তু খুব জোৰেৰে চিঞৰি চিঞৰি গাইছিলো—‘অকলশৰীয়া বাটকুৱা, অকলশৰীয়া বাটকুৱা, বাটে বাটে তই বীণখনি বাই যা।’ মোৰ চিঞৰ শুনিয়েই হবলা এটা শিয়াল আলিটোৰে পাৰ হৈ সিপাৰৰ তৰানিডৰাৰ মাজত আন কেইটামান শিয়ালৰ লগ লাগি ৰাউচি জুৰিলে। সিহঁত অকলশৰীয়া নহয়। মই মনে মনে ভাবি হাঁহিলো।

(গ)

আমি দৰ্মহা আনিবলৈ নগৰলৈ যাব লাগে। বিলবিলাক কৰি দৰ্মহা লওঁতে কেতিয়াবা দুই তিনি দিন নগৰতে থাকিব লাগে। সেইকেইদিন জানকীৰ বৰ কষ্ট হয় ঘৰত। কাৰণ পুৰুষ বুলিবলৈ ঘৰত ময়েই একমাত্ৰ মানুহ। জানকীৰো নিজৰ বুলিবলৈ কোনো নাই। গাৰ্ৰৰ আন ল’ৰাকো তাই বিশ্বাস নকৰে। তাৰো হেনো কাৰণ আছে। মৰমৰ চলেৰে তাইক অন্যায় কৰিবলৈ বিচাৰিছিল। মই দৰ্মহা আনিবলৈ নগৰলৈ যাবলৈ ওলালেই মুখখন ওন্দোলাই বিভিন্ন ওজৰ-আপত্তি তোলাৰ লগতে সেই মৰমৰ চলৰ কথা কব। আনকি বিয়াৰ

পিচতো তেনে ঘটনা ঘটিছিল বোলে। মই সাস্তুনা দিছিলো, “ল’ৰাই ছোৱালী দেখিলেই তেনে কৰেই তাতেনো ইমান ভাবিব-লগীয়া আছে নে? তুমি ঠিকে থাকিলেই হ’ল।” মোৰ সাস্তুনাই কাম কৰিছিল নে নাই মই কব নোৱাৰো। কাৰণ তাই কোনো উত্তৰ দিয়া নাছিল।

নগৰৰপৰা আহি বাহৰপৰা নামি আমাৰ ঘৰলৈ দুই মাইল বাট খোজকাটি যাব লাগে। জানকী নথকা সময়ত এই দুই মাইল বাট কোনো কথা নাছিল। লাহে লাহে গৈ ঘৰ পালেগৈও হ’ল। কিন্তু জানকী অহাৰ পিচত এই বাটটো ইমান দীঘলীয়া হ’ল যে মই বাট চমু কৰিবলৈ তাহানিৰ গীত জুৰিব-লগীয়া হ’ল— “বাট বুলি বুলি ভাগৰি পৰিলে জিৰাম তোমাৰ স্মৃতিৰ শীতল ছাঁত”।

উপসংহাৰ

নগৰৰপৰা আহি আছে। দুই মাইল বাটৰ আধাখিনি আহি পথৰ মাজতে বাধাকান্ত বুঢ়াই কই থৈ যোৱা প্ৰকাণ্ড আঁহত-জোপাৰ ছাঁত বহি জিৰাইছে। মোৰ খুব ভাগৰ লাগিছে। চোলাৰ জেপত তিনি-শ টকাৰ নোট আছে। মোনাত জানকীৰ পাটৰ মেখেলাকে আৰম্ভ কৰি থাকলৈকে অলেখ বস্তু আছে। গতিকে টোপনিয়াব নোৱাৰি। যিহে দিন-কাল পৰিছে।

পাঁচ মিনিট সময় বহি আছে। মনত নানান ভাব। দেহাৰ ভাগৰৰ লগত মনৰ ভাগৰৰ সম্পৰ্ক নাই। এই কথা আন্ধি উপলব্ধি হৈছে। হঠাৎ বেদৰতীলৈ মনত পৰিল। তাইৰ স্মৃতি ক্ষীণ হৈ হৈ এসময়ত নোহোৱা হৈ যাবগৈ। তাইৰ ঠাই জানকীয়ে ললে। এৰা বৰ ভুল কৰিছিলো। মই তাইৰ

ঘৰুৱা শিক্ষকহে আছিলো—বৰষাটীৰ প্ৰস্তাৱ দিছিলো কিটো সাহেবে।

আকৌ খোজ ললো। মূৰৰ ওপৰেদি এজাক কাউৰী উৰি গ’ল। বোধহয় আঁহত গছডালতে পৰি আছিল। সিহঁত অকলশৰীয়া নহয়।

আৰু আধা মাইল বাট আছে। পামগৈ। জানকীৰ বস্তুখিনি আছে নে নাই চাই ললো আকৌ এবাৰ। আছে। তাইৰ বস্তু নেহেৰায়। তাই যে মোৰেই।

আমি ছুটা।

জানকী আৰু মই।

মই লৰালৰিকৈ খোজ ললো। জেঠমহীয়া প্ৰথৰ ব’দেও মোক ভাগৰাব নোৱাৰিলে। জানকীৰ স্মৃতিৰ শীতল ছাঁ তাত পৰি আছিল।

সেয়া জীৱনৰ স্মৃতিৰ শীতল ছাঁ—

তাৰ শেষ নাই।

[আমাৰ প্ৰতিনিধি, পৃষ্ঠা সংখ্যা— ’৭১]

x—

ঠিকনা

ভেনেকুৱা এটা আদেশ হব বুলি মধুসূদনে আগতীয়াকৈ অনুমান কৰিছিল ; কিন্তু ইমান সোনকালেই হব বুলি ভবা নাছিল। অৱশ্যে তাৰ কাৰণে সি মাজু আছিল নহলে ইমান ডাঙৰ কথা কবলৈ তাৰ সাহসেই নুকুলালেহেতেন। প্ৰমিলা আইদেউক কথাষাৰ কব পাৰিলেহেতেন। কিন্তু কলেই গৃহ-কন্দলৰ সূত্ৰপাত হব। সি গৃহ-কন্দলৰ কেন্দ্ৰবিন্দু হব নিবিচাৰে বাবেই সেই আদেশ বিনাদ্বিধাই মানি ললে।

সেইটোৱেই তাৰ কাৰণে প্ৰকৃষ্ট উপায় আছিল।

মধুসূদনৰ কাৰণে পোনপটীয়া খবৰ লৈ সি কোনো এটি বিষয়তে পাৰদৰ্শী হব নোৱাৰা। কোনোবাই যদি ইয়াৰ কাৰণ বিচাৰি আছে তেতিয়া হয়তো সি কব নোৱাৰিব যে অনুকূল পৰিবেশৰ অভাৱতেই তেনে হবলৈ পাৰিছিল ; প্ৰতিকূল পৰিবেশে তাক বিৰত কৰিলেও তাৰ কাৰণে সি কাকো দোষাৰোপ কৰা নাই। বৰং পূৰ্বজন্মৰ পাপ নাইবা জন্মতে ঈশ্বৰে কপালত যি লিখি পঠালে তাৰ অখণ্ডনীয়তাৰ ওপৰত প্ৰগাঢ় বিশ্বাস স্থাপন কৰি শান্তিৰে জীৱন নিওৱাৰ কথা সি নজনাকৈয়ে কৰি আছিল।

মজলীয়া বুদ্ধিৰ ছাত্ৰ মধুসূদনে বৰ বেছি টান কথাবোৰ বুজিবলৈ পঢ়াৰ কাৰণে যিখিনি সময়ৰ প্ৰয়োজন সেইখিনি পোৱা নাছিল। পুৱা কোনো নুঠোতেই উঠি খৰি ফালিব লাগিব, তাৰপিচত চাহ কৰিব লাগিব, পথাৰৰপৰা বেলি চাই হাল মেলি ঘৰলৈ আহি গা-ধুই ভাত খাই স্কুললৈ যাব লাগিব। আবেলি আহি দুপৰীয়াৰে ভাত কেইটামান খাই আকৌ পথাৰলৈ

যাব লাগিব। পথাৰৰপৰা উভতি আহোঁতে সন্ধিয়া লাগি ভাগেই। তেতিয়া তাৰ লগৰ ল'ৰাই টেবুলৰ ওচৰত বহি শিক্ষকে ঘৰত কৰি নিবলৈ দিয়া কামবোৰ কৰাত মনপুতি লাগি থাকে। আৰু সি গাৰ বোকাখিনি গুচাই পাকঘৰত মাকক সহায় কৰি দি অকণমান সময় কিতাপ হাতত লয়। কিতাপ হাতত ললে হব কি ? দুশাৰী আখৰৰ ওপৰত চকু ফুৰালেই চকু জাপ খাই যায় — কোনোমতে ভাতকেইটা হোৱালৈ বাট চাই থাকে। দিনটোৰ পৰিশ্ৰমৰ অন্তত তাৰ সিমানখিনিয়ে প্ৰাপ্য। এই পৰিশ্ৰম কৰিব লগা হোৱাৰ মূল কাৰণ হ'ল মাক আৰু দেউতাক উভয়েই বেমাৰী। মাকে কোনোমতে ভাতকেইটা ৰান্ধি দিবহে পাৰে — ভাতৰ সকলো জা-যোগাৰ সিয়েই কৰি দিব লাগে।

মাটিওতো বহুত নাছিল যাৰ খেতিৰ ধানেৰে তাৰ পৰিয়ালটোক জোৰাকৈ বছৰটো খাবলৈ জোৰে। চাৰিমাহ চলাৰ পিচত আন ব্যৱসায়ত হাত দিবলগীয়া হয় — ওচৰত থকা চাহ-বাগানবোৰত বহা হাটবোৰত বিভিন্ন বস্তু বেচা-কিনা কৰি কোনোমতে দুবেলা দুসাজৰ দিহা কৰে। সি নাখাই মৰিব নোৱাৰে লগতে জন্মদাতা পিতৃ-মাতৃৰ প্ৰতি থকা কৰ্তব্যকো সি অৱহেলা কৰিব নোৱাৰে। আচলতে পিচৰটো কাৰণতেই তাৰ যতমানে কৰিবলগীয়া। অন্তৰত সামান্যতমো দুখ নথকাকৈ সি তাৰ কাম কৰি গৈছিল। গতিকে খেতিৰ দিনত পথাৰত থাকোঁতে, ভঁৰালৰ ধান সাং হলে ব্যৱসায়ৰ বাবে বাগানৰ হাটত ঘূৰি ফুৰোঁতে পাৰদৰ্শী হোৱাৰ গুটিৰ বীজ ৰোপনৰ সময়খিনি পাৰ হৈ গ'ল, সি তকিবই নোৱাৰিলে।

সেয়ে ভূগোল, বুৰঞ্জী পঢ়ি অংক কৰি পাৰদৰ্শী হোৱা দূৰৰ কথা কালক্ৰমত সি সাধাৰণ কথাবোৰো মনত ৰাখিব নোৱাৰা পৰ্য্যায় এটা পালেগৈ। লগৰ ল'ৰাই তাৰ বিষয়ে উচ্চ প্ৰশংসা কৰি কৈছিল, 'মধুসূদনৰ বুদ্ধিতো বৰ চোকা, সুবিধা পোৱা হলে

ই আমাক কববাতে পেলাই থলেহেতেন।' মন্তব্যটো সঁচা নে মিছা সেইটো সি নিজে কব নোৱাৰে, কিন্তু সঁচা মিছা সেইটো বিচাৰ্য্য বিষয় নহয়, বিষয় হ'ল সেইটো বাস্তৱত খটিল নে নাই, তাৰো উত্তৰ তেওঁলোকৰ 'হেতেন'বোৰতেই আছিল। আৰু 'হেতেন'বোৰ নোহোৱা কৰাৰ কোনো প্ৰশ্নও নাই উত্তৰো নাই।

চাৰিত্ৰিক দিশৰপৰা কেতিয়াও নিজৰ দুখৰ বাবে আনৰ-পৰা পুতৌ বিচৰাও নাই। দহ দিন নাখাই থাকিলেও ভিক্ষা কৰি পেট প্ৰৱৰ্তোৱা তাৰ চৰিত্ৰৰ ভিতৰত নপৰে। এইখন দেশত দৰিদ্ৰ-নাৰায়ণৰ পূজাৰ যি আতিশয্য তাক সি মনে-প্ৰাণে বেয়া পাইছিল। বুৰঞ্জীত পঢ়া বজা-মহাৰজাৰ দীন-দৰিদ্ৰক কৰা সাহায্যৰ কথা ভাবি তাৰ নিজৰে কেতিয়াবা বেয়া লাগি যায়। যি দেশত বজাই হাজাৰ হাজাৰ দৰিদ্ৰক ভিক্ষা দিবলগীয়া হয় সেইখন দেশক লুখী সমৃদ্ধিশালী বুলিও কোৱা হয়। বজাজনৰ মহানুভৱতাক উচ্চ প্ৰশংসা কৰা হয়, কণাৰ হাতীৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰাৰ দৰে এইবোৰ কথা। ভিক্ষাবৃত্তিক মহান কৰি কোনে তুলিলে বাক? এইবোৰ প্ৰশ্নৰ সহজ উত্তৰ নাই। অৱশ্যে তাৰ চিন্তাই বেছি দূৰলৈ যাব নোৱাৰে। সি পুনৰ ঈশ্বৰ আৰু ভাগ্যলৈ উভতি আহি কাম কৰি গৈ থাকে। আন নহলেও তাৰ কৰ্মত বিশ্বাস আছে।

তাৰ এইবোৰ ভাবনা পিচৰ কালত ওপজা। তাৰ আগতে ঘটনাই ৰূপ সলাইছিল। যাৰ কাৰণে সি কষ্টকো কষ্ট বুলি নাভাবি পৰম উৎসাহেৰে কামবোৰ কৰি গৈছিল সেই হুজুৰ পিতৃ-মাতৃ এদিন ঢুকাই থাকিল। তাৰ শক্তিয়ে কৰা চেপ্টাই তেওঁলোকক ৰাখিব নোৱাৰিলে। ইমান সোনকালে তাক সেইদৰে এৰি যাব বুলি সি সপোনতো ভবা নাছিল। কিন্তু নাভাবিলেও যেতিয়া হ'ল তাক নোহোৱা কৰিব নোৱাৰি। আৰু তাৰ মূৰত এটা কথাই সোমাল, 'আই-পিতাই ঢুকোৱাৰ পিচত ইয়াত

কৰিবলগীয়া কিটো আছে?" এই সিদ্ধান্তমূলক কথাটো মূৰত স্মোৱাৰ দিনচেৰেকৰ পিচতে সি ঘৰৰ ভেটিটোৰে সৈতে থকা মাটিখিনি ৰাখি বাকী সকলো মাটি বেচি দি ঘৰৰপৰা ওলাই গ'ল।

অনাই-বনাই অসমৰ বিভিন্ন ঠাইত ঘূৰি ফুৰি সি তিনি বছৰ কটালে। এই তিনি বছৰ ঘূৰাৰ পিচত তাৰ মনলৈ কিবা অৱসাদৰ ভাব আছিল। জীৱনৰ অৰ্থ সি ভবাতকৈ বহুত বেলেগ, সংসাৰলৈ আহিলে সংসাৰত কৰিবলগীয়া যে বহুত কাম থাকে সেই কথা সি এই কেইবছৰৰ শেষৰফালে উপলব্ধি কৰিবলৈ ধৰিলে, সি যে কৰ্মবিমুখী মনোভাৱ লৈ আছে আৰু সেইটো যে জীৱনৰ সত্য নহয় সেইটো সি নতুনকৈ শিকিব-লগীয়া হোৱাত তাৰ দুখ লাগিল। পিতৃ-মাতৃৰ বাহিৰেও সমাজৰ প্ৰতি দায়বদ্ধতাও আছে।

কিন্তু সি এতিয়া কৰিব কি? দশম শ্ৰেণীলৈকে পঢ়ি সি চাকৰি কৰাৰ অৰ্হতা গোটাৰ নোৱাৰিলে। ঘৰলৈ উভতি গৈ খেতি কৰিবলৈও মাটি নাই। এইবোৰ চিন্তাৰ মাজতেই সি কেইবাদিনো কটালে। হাতৰ ধনো কমি আহিছিল। ঠিক তেনেকুৱা এটা দিনতেই হঠাৎ বাটত বিষয়া যেন লগা মানুহ এজনক লগ পালে। মানুহজনে তাৰ পৰিচয় ললে আৰু তাৰ-পিচত তাক তেওঁৰ ঘৰলৈ লৈ গৈ তেওঁৰ লগুৱা কৰি ললে।

পিচত সি জানিলে সি মানুহজনৰ ব্যক্তিগত পিয়ন হ'ল। ঘটনাৰ চকৰি এইদৰে ঘূৰি এনেকৈ এই ঠাইত বৈ যোৱা বাবে সি বিস্মৃত হলেও ভয় খোৱা নাছিল। মানুহজনক মানুহে বকুৱা বুলি মাতে। ডাঙৰ বিষয়া—বহুত মানুহ তেওঁৰ ঘৰলৈ আহে।

তাৰ কাম হ'ল আইদেউক ভাত-চাহত সহায় কৰি দিয়া, বজাৰ কৰা, ল'ৰা-ছোৱালীক স্কুললৈ আনা-নিয়া কৰা, সপ্তাহত দুদিনমান কাৰ্যালয়ত দেখা দিয়া। এইবোৰ কাম তাৰ কাৰণে

একো কামেই নহয়। তাৰ কাৰণে সি আন পিয়নে পোৱাদি দৰ্মহা পাব। গতিকে সি নিষ্ঠাৰে কামত লাগি ল'গ। এই নিষ্ঠাৰ বাবেই সি ঘৰৰ সকলোৰে প্ৰিয়পাত্ৰ আৰু পৰম বিশ্বাসী হৈ পৰিল।

কিন্তু প্ৰথম মাহৰ দৰ্মহা লবলৈ গৈ সি দেখে তাৰ দৰ্মহা হিচাপতকৈ আঢ়ৈ কুৰি কম। কথাটো বৰবাবুক সুধি জানিব পাৰিলে যে তাৰ খোৱা-থকা বাবদ সেই আঢ়ৈ কুৰি বৰুৱা চাৰে পাব। বৰবাবুক একো নকলেও সি বাকী পিয়নৰ লগত কথাটো আলোচনা কৰিলে। কাৰণ সিতো এনেয়ে হোটেলত থকাৰ দৰে বহি শুই খোৱা নাই। তাৰ কাৰণে সি দস্তৰমত দৰ্মহা পাব লাগে। কথাটো উলিয়াওঁতে লগৰখিনিৰে প্ৰায় হাঁহি উকুৱাই দিয়াৰ দৰে দি কলে, “এনেকৈয়ে চলি আছে সদা-সৰ্বতিকাল। আপত্তি কৰিব পাৰিবি, পিচে গাত পিন্ধি থকা সাজেৰেই ঘৰৰপৰা ওলাব লাগিব। তোৰ ঠাই লবলৈ বহুত ল'ৰাই ‘কিউ’ কৰিয়ে আছে। যা এতিয়া আইদেউক বনত সহায় কৰি দাঙে। মিছাকৈ নলগা জেঙত লাগি নাথাকিবি।” তেওঁলোকৰ কথাত সি মনে মনে থাকিল যদিও সদা-সৰ্বতিকাল চলি থকাৰ যুক্তিটো হজম কৰিব নোৱাৰিলে, তেনেকুৱা কথা সকলোতে নাখাটে। কিন্তু ভাবিলেহে, কৰিব হলে একো নোৱাৰিলে। কিয় কৰিব নোৱাৰিলে সেইটো ভাবি উলিয়াব নোৱাৰিলে। এইদৰেই চলি থাকিল।

কিন্তু ‘সদা-সৰ্বতিকাল’ নহয়। দিন ঘোৱাৰ লগে লগে তাৰ মনো কিবা বেয়া লগা হৈ পৰিল। সেই একেবোৰ কামকে সি কিমান কৰিব; প্ৰমিলা আইদেউৰ মৰমসন্না মিঠা মাতেও তাক ভাল লগাব নোৱাৰা এটা সময় আছিল। সি যেন এটা শক্তিশালী পিঞ্জৰাবদ্ধ বাঘহে। ওলাই যাব পাৰিলেই এফালৰপৰা সকলোবোৰ মৰিমূৰ কৰি পেলাব এনেকুৱা লাগিছিল।

এই অশান্তিয়ে মনৰ জুইত ঘিউ ঢালিছিল তাৰ বৰুৱাচাৰৰ কিছুমান কাৰ্যই যাক সি মনে-প্ৰাণে ঘিণ কৰিছিল। সি লক্ষ্য কৰিছিল বৰুৱাচাৰে যিবোৰ কথা মানুহৰ আগত কয় সেইবোৰৰ ওলোটাকৰে কামত। আৰু কিছুমান মানুহ তালৈ আহে যিবোৰৰ নাম শুনিলে নগৰৰ মানুহে নাক কোচায়, আহে তেওঁলোক বাতি। কি কথা পাতে সেয়া জনাব উপায় তাৰ নাই কিন্তু এই যে গোপনে আহে, সেইটোৱে তাৰ কাৰণে অসহকৰ কথা। তত্পৰি ব্যক্তিগত নিয়ম হিচাপে সি সম্পূৰ্ণ গোপনীয়তাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দি কিছুমান বেয়া কামত সহায় কৰিব লাগে যিবোৰ তাৰ মনৰ লগত নিমিলে। আৰু এইবোৰ কৰিব লাগিছিল নিতান্ত চাকৰিৰ মায়াতেই।

পিচে এদিন চুড়ান্ত পৰ্যায় পালেগৈ।

কামটো বৰুৱাচাৰৰ নহয়—চাৰৰ নলে-গলে লগা বন্ধুৰ এজনী কুৰি বছৰীয়া ছোৱালীয়ে তাইৰ চাৰিজনীয়া নিঃস্ব পৰিয়ালটো পুহিবৰ বাবে চাৰৰ ওচৰত চাকৰি বিচাৰি আহিছিল। চাৰৰ হাতত তেতিয়া চাকৰি দিব পৰা কোনো কাম নাই। অদূৰ ভৱিষ্যতেও যে হব সিও কব নোৱাৰা কথা। সেয়ে চাৰে তাৰ লগতে সেই ছোৱালীজনীক বন্ধুৰ ওচৰলৈ পঠাই দিলে। বন্ধুজনৰ চৰিত্ৰ যে বৰ সুবিধাৰ নহয় সেই কথাৰ প্ৰমাণ সি বহুতবাৰ পাই থৈছে। গতিকে তাৰ ভয় লাগিছিল। কিন্তু চাৰৰ আদেশ অমান্য কৰিবৰ তাৰ সাহস নাই সেয়ে সি ছোৱালীজনীৰ সাৰথি হৈ গ'ল।

বন্ধুৱে ছোৱালীজনীক আন্ত-বাস্তৱিকৈ বহুৱাই ঘৰুৱা কথা-বতৰা সুধিলে। ছোৱালীজনীয়েও অকণো আঁৰ-বেৰ নোহোৱাকৈ দুখৰ কাহিনী বৰ্ণালে। বন্ধুৱে দুখত পৰি গ'ল যেন এনে ভাব দেখুৱাই তাইৰ কাৰণে কৰিব পৰা সকলোখিনি কৰি দিয়াৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দিলে। তাৰপিচত এটা সময়ত বন্ধুৱে কলে, “তুমি কাইলৈ সন্ধিয়া

সাত বজাত এবাৰ আহি যাব। মই কিবা এটা খবৰ দিম।”
তাই সমৰ্থন কৰিলে। তাৰপিচত বিদায় ললে। সিহঁত আহি
গেট খুলিবলৈ ধৰোঁতেই ল’ৰা এটাই তালৈ চাই কলে—
“আপোনাক এক মিনিটৰ বাবে আকৌ মাতিছে।” ছোৱালী-
জনীয়ে তালৈ চালে। সি নিৰ্ভয় দি যাবলৈ কৈ গেটতে বৈ
থাকিল। পেটে পেটে সি ভয়ো খাইছিল। লগে লগে সিদ্ধান্তও
কৰি পেলাইছিল অকণমান পলম হোৱা যেন পালেই সি তালৈ
যাব। পিচে পলম নহ’ল। তাই হাঁহি হাঁহি ওলাই অহা দেখি
তাৰ মনটো ভাল লাগিল। মানুহজন সকলো সময়তে বেয়া
নহবও পাৰে।

সি তালৈ চালে। চায়েই বুজাব খুজিলে কিয় মাতিছিল
কোৱা। তাই তাৰ ইঙ্গিতটো বুজি কলে, “কাইলৈ আহিবলৈ
মই যেন নাপাহৰো তাকে কবলৈ মাতিছিল।”

“অকল সেই কাৰণেই নে?” সি প্ৰশ্ন কৰিলে।

তাই অলপ সময় মনে মনে থাকিল। সি বুজিলে কিবা
এটা গোপন কৰিবলৈ যত্ন কৰিছে তাই। কিন্তু সি পুনৰ
নুসুধিলে। ছয়োটা আগবাঢ়িল। কোনেও একো কোৱা নাই।
এটা সময়ত নীৰৱতা ভাঙি ছোৱালীজনীয়ে কলে,—“মানুহজন
বৰ দয়ালু নহয় নে?”

“হব পাৰে।” সি গোমোঠাই কলে। দয়াৰ আঁৰত বহুত
কথাই থাকিব পাৰে কিন্তু সি একো নকলে। সিহঁত গৈ
থাকিল।

ছোৱালীজনীয়ে আকৌ কলে,—“তোমাক কবলৈ মানা কৰিছে,
কিন্তু মোৰ কবলৈ মন গৈছে।” সি তালৈ চালে। সি
দেখিলে ছোৱালীজনী একেবাৰে নিৰীহ। তাই তাৰ উত্তৰলৈ
বাট নাচালে। কলে,—“মানুহজনে মোক এখন এণ্টকীয়া নোট
দিছে আৰু কাইলৈ অকলে যাবলৈ কৈছে।”

“আপুনি এতিয়া কি কৰিব?” সি প্ৰশ্ন কৰিলে।

“যাবতো লাগিবই। নহলে মই চাকৰি নাপাম। চাকৰি
নাপালে আমাৰ ঘৰৰ সকলোৱে নাখাই মৰিব। মই কি কৰিব
পাৰো।” তাই এক নিঃসহায় স্মৰেবে কলে।

তাই কি কৰিব পাৰে তাৰ উত্তৰ তাৰ হাতত সদ্যহতে
নাথাকিলেও জানিগুনি সাপৰ গাতত হাত সূঁত্ৰাবলৈ তাইক এৰি
দিব নোৱাৰে। সি তেতিয়া মানুহজনৰ বিষয়ে আটাইবোৰ কথা
কলে আৰু পৰামৰ্শ দিলে তাই যিমান সোনকালে পাৰে ঘৰলৈ
যাওকগৈ। ইয়াত তাই কেতিয়াও চাকৰি নাপায়—সেই কথা সি
ন-দি কও পাৰে। আত্মবিশ্বাসেৰে চাকৰি বিচাৰিলে চাকৰি এটা
কৰবাত ওলাব। নোলালেও আন কিবা ব্যৱস্থা কৰি পেটৰ ভাত
মোকোলাব পাৰিব। অন্ততঃ এই অৱস্থাতকৈ বহুত ভাল হব।

তাই বহুত সময় ভবাৰ পিচত তাৰ কথাত মান্তি হৈ দৃঢ়তা
দেখুৱালে। তাৰপিচত তাইৰ ঠিকনা লৈ সি ঘৰমুৱা হ’ল।

ছোৱালীজনী বাছ-ষ্টেশ্যনৰ ফালে কোবাকুবিকৈ খোজ ললে
যেন পাচে পাচে এটা ক্ৰোধাঘিত সাপে তাইক ধৰিবলৈ খেদি
আহিছে।

এটা মহৎ উপকাৰ কৰা হ’ল বুলি ভাবি সি স্বস্তিৰ নিশ্বাস
পেলালে।

তাৰ তিনি দিনৰ পিচত চাৰে সূধিলে, “সেই ছোৱালীজনী
ক’লৈ গ’ল অ’মধু?” সি কি উত্তৰ দিব প্ৰথমতে ভাবি উলিয়াব
নোৱাৰিলে। কিবা এটা ফাকি দিয়াৰ কথা মনলৈ আহিছিল
কিন্তু কিয় কব নোৱাৰে সি মিছাৰ আশ্ৰয় লব নোৱাৰিলে।

সি কলে, “সেইদিনাই ঘৰলৈ গ’লগৈ চাৰ।”

“কিয়, পিচদিনা তাইক মাতিছিল নহয়!” চাৰে আচৰিত
হৈ কলে।

সি অলপ সময় ব’ল। তাৰপিচত মনলৈ সাহ আনি

কলে, “কিয় মাতিছিল মই জানো চাব। কিন্তু তাই বৰ নিমখিত ছোৱালী।”

“চুপ! তোৰ সাহ আঁসৈ পোৱা কুকুৰৰ দৰে হৈছে। ক’ তাই ক’ত আছে?” খঙত গৰজি চাবে কলে। আনদিনা হোৱা হলে সেই গৰ্জনত সি পেপুৱা লাগিলহেতেন। কিন্তু আজি সি অকণো ভয় নাখালে।

সি কলে, “তাইক ময়েই পঠাই দিছো—ইয়াত চাকৰি নাই বুলি।”

“তেনে তয়ো যাগৈ তোৰো চাকৰি নাই,” বকুৱাই কলে, “আৰু শুন আইদেৱেৰে এয়া জানিব লাগিলে চাকৰিৰ লগতে তয়ো শেষ হবি। এই মাহৰ দৰ্মহা লৈ তই ঘৰলৈ যাগৈ।” চাবে সিদ্ধান্ত দিলে।

এই আদেশ হব বুলি সি আগতীয়াকৈ অনুমান কৰিছিল।

তাৰপিচত সি প্ৰমিলা আইদেউক কলে যে সি ঘৰলৈ গৈ খেতিবাতি কৰিব। ইয়াত থাকি আমনি লাগিছে। আইদেৱে তালৈ অবাৰ হৈ চাই থাকিল বহুত সময়। হঠাৎ সেই সিদ্ধান্ত লোৱাৰ আঁৰত কিবা কথা থাকিব পাৰে বুলি তেওঁ নাভাবিলে অৱশ্যে।

জীৱনৰ সংশয়লৈ মহুৱ গৃহ-কন্দলৰ কেন্দ্ৰবিন্দু হবলৈ নিবিচৰা বাবেই সি প্ৰমিলা আইদেউক আচল কথাটো নকলে।

সি সেই ছোৱালীজনীৰ ঘৰলৈকে বুলি বাহত উঠিল। ঠিকনা আছিলেই।

সেইটো ঠিকনাতকৈও জীৱনৰ ঠিকনাহে একে বুলি ভাবিবৰ মন গ’ল তাৰ।

ভ্ৰমশঃ

“মোৰ বয়স অনুমান সাত বছৰ তেতিয়া। হলেও মই বৰ যুঁথ আছিলো। মোৰ সেই অৱস্থাৰ কথা ভাবি ময়েই এতিয়া আচৰিত হওঁ। আপুনি শুনিলে আচৰিত হব যে যেতিয়া মোৰ সমনীয়াবোৰে মোক নদীৰ বালিত ডিঙিলৈকে পুতি থৈ স্বৰ্গৰ বাট দেখুৱাই দিছিল বুলি মোক ইতিকিং কৰিছিল মই তেতিয়া সেইটোকে সঁচা বুলি অসীম আনন্দত আত্মহাৰা হৈছিলো। কাৰণ মায়ে মোক যি স্বৰ্গৰ বাতৰি মনোমোহাকৈ বৰ্ণনা কৰিছিল তাক মই সৰ্বান্তঃকৰণেৰে বিশ্বাস কৰিছিলো। স্বৰ্গ বোলা চিৰসুখী ঠাইখনলৈ যাবলৈ বা সেইখন চাবলৈ মোৰ আগ্ৰহৰ সীমা নাছিল। সেয়ে সমনীয়াইতৰ কথাত মই ভোল গৈছিলো। ভাগ্যে জানিবা মোৰ সম্বন্ধীয়া খুৰা এজনে মোক গাতৰ পৰা খান্দি উলিয়ালে। নহলে সেইদিনাই মোৰ পঞ্চতুং গত হ’লহেতেন। অৱশ্যে বেয়া নহ’লহেতেন এতিয়া উপলব্ধি কৰিছোঁ।”

চিৰিছ গছৰ ফাকেদি চাহ গছৰ ওপৰত ঢৌ খেলি দশমীৰ জোনটো আমাৰ গাত পৰিছিলহি। চাহ গছৰ সেউজীয়াখিনিয়ে মোক হাত-বাউল দি মাতিছিলহি। অনতিদূৰৰ ট্ৰাকৰ ঘৰঘৰি শুন গৈছিল। আমি বহি আছিলো।

“কিন্তু মই পঢ়াশুনাত চোকা আছিলো। সাত বছৰ বয়সতে মই তৃতীয় শ্ৰেণী পাইছিলোঁগৈ। আন ল’ৰাই নোৱাৰা পাঠ মই নিয়মিত হিচাপে দিব পাৰিছিলো। আমি নৈষ্ঠিক ব্ৰাহ্মণ আছিলো। গতিকে সংস্কৃত পঢ়াটো আমাৰ কাৰণে অপৰিহাৰ্য্য আছিল। আৰু মই অতি আগ্ৰহেৰে সেই শিক্ষা গ্ৰহণ কৰি

দেউতাহঁতৰ মনত তৃপ্তি দিছিলো। শিক্ষকসকলেও মোক খুউব ভাল পাইছিল। মই উৎসাহিত হৈছিলো। প্রশংসানো কাৰ উৎসাহৰ কাৰণ নহয়।”

জোনটো আমাৰ চকুৰ কোণলৈ আহিল। খলা-বমা পোহৰে আমাক আনন্দ দিছিল। মঙ্গলবৰীয়া হাটৰ মানুহবোৰ উত্তৰিতছিল। ওভোতা মানুহৰ নুবুজা গুণগুণনি আমাৰ কাণত পৰিছিলহি। আমি সেইবোৰ মন কৰা নাছিলো।

“জানে মোৰ মতে মানুহৰ জীৱনৰ সংজ্ঞা আজিলৈকে কোনেও দিব পৰা নাই সঠিককৈ। ভৱিষ্যতলৈও যে দিব পাৰিব মোৰ বিশ্বাস নহয়। আমাৰ পৃথিৱী দুখন। ‘ভূগোল’ৰ পৃথিৱীৰ কথা কোৱা নাই—মনৰ পৃথিৱীখনৰ কথা কৈছো। সেই দুখনৰ ছটা মূৰত ভৰি দি বিশেষকৈ ভাৰতবৰ্ষৰ মানুহে চলি গৈ আছে। আচলতে কোনখননো সঁচা পৃথিৱী আমি এতিয়ালৈকে জনা নাই। মই দুয়োখন পৃথিৱীৰে সোৱাদ লৈছো : প্ৰথম-খনত যি নাপালো দ্বিতীয়খনতো সেয়া নাই। এই ধৰক বস্তুবাদী পৃথিৱীখন। এইখনত কেৱল খোৱা-লোৱাৰ চিন্তা। জীয়াই থাকিবৰ কাৰণে নিজৰ আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিবৰ নিমিত্তে ব্যক্তিগত-ভাৱেই হওক বা সামূহিকভাৱেই হওক মানুহে যুঁজ কৰি আছে। আক আনখন আধ্যাত্মিক পৃথিৱী এইখন পৃথিৱীত কিছুমান জাগতিক সঁচা কথাক মিছা প্ৰমাণ কৰি থৈছে। ঈশ্বৰত্ব আৰোপ কৰি কোনো ব্যক্তিবিশেষক পূজা কৰি মানুহৰ ঘাই সমস্যাৱলীক ঢাকি থোৱাৰ এটা প্ৰচেষ্টা কৰা হৈছে। হয়তো তাৰ দ্বাৰা মানুহৰ চৰিত্ৰৰ এটা দিশ ভাল হব পাৰে। মতবাদ দুয়োটাকে সঁচা যেন লাগে। আমাৰ মন এতিয়া দোহলামান। কিন্তু এটা কথা সঁচা যে সকলো জীৱৰে জীয়াই থকাৰ অধিকাৰ আছে। শ্ৰেষ্ঠ জীৱ হিচাপে মানুহে নিজা নিজা সমস্যাবোৰ শান্তিৰে সমাধা কৰিব পাৰে। কিন্তু মানুহে এতিয়া শান্তিৰ

সমাধি ৰচনা কৰিবলৈহে উঠিপৰি লাগিছে। ৰব মই মূল কথাৰ-পৰা কেতিয়াবাই আঁতৰি আহিলো।”

পৰিবেশটো গভীৰৰপৰা গভীৰতৰ হৈছিল। মই ভালকৈ বহি ললো। খুটাত আওজাই খোৱা চাইকেলখন ঠিক আছে নে নাই এনেয়ে এবাৰ ভুমুকি মাৰি চাই ললো। ঠিকেই আছে। ইয়াত কোনেও চাইকেল নিবলৈ নাই। সহজ সৰল বাগানৰ বনুৱাহঁত। ছজনী গাভৰু বনুৱা ছোৱালীয়ে আমালৈ চাই চাই গৈ আছে। মোৰ চাহাবী পোছাকক হয়তো সিহঁতে সন্মানৰ চকুৰে চাইছিল। ডেকামনৰ এছাটি বতাহে কোবালে হঠাৎ। ময়ো চাইছিলো। সিহঁতে হাঁহিলে। জোনৰ শীতল পোহৰত সিহঁতৰ হাঁহিখিনি আঘোণৰ পুৱাৰ ৰ’দ যেন লাগিছিল। তেলক’লীয়া ছোৱালী দুজনীৰ বগা দাঁতৰ তিৰ-বিৰণিত মুকুতা উপজিছিল। মই মোহিত হৈছিলো।

সন্নিহ্ন ঘূৰি আহিল।

“শুনক, মই মেট্ৰিক পাছ কৰিলো। কলিকতালৈ গৈ বি. এ. তাৰ পিচত এম. এ. পঢ়িলো। ফ’ৰ্থ ইয়েৰত এজনী ছোৱালীক হঠাৎ মই ভালপাই পেলালো। ছোৱালীজনী পদ্মানদীৰ পাৰৰ কোনো এক মাছমৰীয়াৰ ছোৱালী। ধনী হব লাগিব। নহলে কলিকতাত থাকি পঢ়িবলৈ শক্তি নহ’লহেতেন। ছোৱালীজনী ধুনীয়া আছিল। ময়ো স্ত্ৰী আছিলো বুলি কলেজ মহলৰ মাজত আলোচনা হৈছিল। হঠাৎ ভাল পাই পেলোৱা ছোৱালীজনীক মোৰ বিয়া কৰাই পেলাবলৈ মন গ’ল। জানো মই ঘৰৰপৰা অনুমতি নাপাওঁ। নৈষ্ঠিক ব্ৰাহ্মণ সন্তানে নদীয়ালৰ ছোৱালীক বিয়া কৰাব নোৱাৰে। এইখিনিতে বস্তুবাদী পৃথিৱী-খনৰ লগত আমাৰ সমাজৰ পাৰ্থক্য। আমাৰ কথা আৰু কামৰ মাজত অকণো সাদৃশ্য নাই। এইবোৰ আপুনি জনা কথা। কিন্তু জানিলেও এটা কথা কোৱাৰ লোভ সামৰিব নোৱাৰিলো।

সেইটো হ'ল আমি যিটো যুগত বিজ্ঞানৰ চৰম উন্নতিক প্ৰশংসা কৰিছোঁক সেই একেটা যুগতেই আমি ৰাষ্ট্ৰপতিৰ অভিষেক পাতিছোঁ। যাগ-যজ্ঞ কৰি ব্ৰাহ্মণক দান-দক্ষিণা দি আত্মহাৰা হৈছোঁ। আমাৰ মনৰপৰা সংস্কাৰ আঁতৰি যোৱা নাই। আজিৰ এই অন-বস্ত্ৰৰ সমস্যাৰ সমাধান যে যজ্ঞই দিব নোৱাৰে এই কথা প্ৰায়েই জানে অথচ আমি তাতে লিপিত খাই আছোঁ।”

“পিচে আপোনাৰ সেই নদীয়াল ছোৱালীজনীক বিয়া কৰোৱা হ'ল নে নাই?” বক্তৃতা বাঢ়ি যোৱাৰ ভয়ত সুধি পেলালো। তেখেতে হাঁহিলে।

“আমনি লাগিছে নহয়। লাগিলেও শুনক। কাৰণ ইয়াৰ পিচততো আপুনি এইমুৱা নহয়। আপোনালোক চাকৰিয়াল মানুহ। সময়ৰ অভাৱ। তাতে শ্ৰোতাৰ অভাৱত মোৰ অন্তৰৰ কথাবোৰে কেতিয়াবা গুজৰি-গুমৰি আগ্ৰেয়গিৰিৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে।”

মই পৰাস্ত হলে। তেখেতক আশ্বাস দিবলৈকে কলো—
“কওক, কওক, মোৰতো তেনে কোনো সাংঘাতিক কাম নাই। মাত্ৰ সেই ছোৱালীজনীৰ কথা জানিবলৈহে মই বাগ্ৰ হৈ পৰিছোঁ।”

“বাক, বেয়া নাপাব। ছোৱালীজনীক মোৰ মনৰ ইচ্ছা কোৱাত জিকাৰ খাই উঠিল। যেন ভুইকঁপহে আহিল। ব্ৰাহ্মণৰ ল'ৰাই নদীয়ালৰ ছোৱালী বিয়া কৰাব। ওহোঁ হব নোৱাৰে। তাই এই কথাত সন্মত হব নোৱাৰে। মই ভয় খাই গলো। ঘৰৰ অনুমতিতকৈও এতিয়া ছোৱালীৰ অনুমতিহে বেছি টান হ'ল। বেয়া লাগিল। কিন্তু মই এৰি নিদিলো ইমান সহজে। নেৰোপানো হৈ থাকি শেষত তাইক সন্মত কৰালো। মোৰ জয় হ'ল। এই জয়ক লাচিত বৰফুকনৰ শৰাইঘাটৰ যুদ্ধৰ জয়তকৈও বেছি আছিল মোৰ কাৰণে। এদিন কোনেও গম নোপোৱাকৈ আমি দুজন সহযাত্ৰী গুচি আহিলো এইখন অসম দেশলৈ।

পঢ়া-শুনাত চোকা আছিলো কাৰণে চাকৰি এটা পোৱাত একো অসুবিধা নহ'ল। আমি পৰম শান্তিৰে সংসাৰ যাত্ৰা আৰম্ভ কৰিলো।”

দূৰৈত বুম্বুৰৰ গীত গাইছিল। মই কাণ পাতিলো। ভাল লাগিছিল। নিৰ্জন নিৰ্জন লগা এই ভয়াবহ ঠাইডোখৰত বুম্বুৰৰ গীতে মুখৰ কৰি তুলিছিল। গীতৰ ধ্বনিয়ে চিৰিছ গছত ঠেকা খাই চাহ গছৰ সেউজ শীতল পটিয়েদি টো খেলি বাগৰি গৈছিল। অনতিদূৰৰ কুঁৱলীৰ এখন সাগৰ-আহিনৰ কুঁৱলী। তাতে যেন চাহ গছবোৰ নোহোৱা হৈ গৈছে। জোনটো মূৰৰ ওপৰ পালেহি।

“কিন্তু আমাৰ সুখৰ সংসাৰ যাত্ৰাত যতি পৰিল। ভাবিব নোৱাৰাকৈয়ে ঘটনাটো ঘটি গ'ল। বহুভো কথা লিখা আছিল তাত। এঠাইত মোৰ চকু সৰু হৈ গ'ল। তাত লিখা আছিল তেওঁৰ দূৰ-সম্পৰ্কীয় মোমায়েকৰ লগত যৌন-সন্তোগৰ কথা। যৌন-সন্তোগৰ সুখৰ বিৱৰণে তাৰ পিচৰ পাতকেইটা ভৰি আছে। পৃথিৱীত তাতকৈ যেন সুখ একো নাই। পদ্মানদীৰ পাৰৰ এজনী ছোৱালীৰ এসময়ত অতি আনন্দৰ দিনবোৰ যে মোৰ কাৰণে কিমান বিষাদৰ হব পাৰে তাকে ভাবি মই বৰ আচৰিত হৈছিলো। জীৱনত মই কোনো ছোৱালীকেই ভালপোৱা নাছিলো; আৰু শেষত যিজনাক অন্তৰ উজাৰি দি তাইক মোৰ পবিত্ৰ ভাল-পোৱাৰ চিনাকি দিছিলো, তায়েই মোক ঠগিলে। কাকো একো নজনোৱাকৈ মই এদিন ৰাতি ওলাই আহিলো।”

মানুহজনে কন্দা নাই। কান্দিবলৈ হয়তো পাহৰি গৈছে নাইবা সংসাৰ যাত্ৰাৰ ওখোৰা-মোখোৰা বাট পাৰ হৈ আহি এতিয়া স্থিতপ্ৰজ্ঞ হৈছেহি। এতিয়া তেওঁ হয়তো সকলোৰে উদ্ধত।

“সিমানতে শেষ নহ'ল মোৰ দিন। অনাই-বনাই ফুৰিলো বহুত দিন। কিবা এক হতাশাই মোৰ বোধ কুৰি ধৰিলে। কিন্তু

এই হতাশাক মই আগুৰাবলৈ নিদিলো। জীৱনক জীৱন হিচাপে উপভোগ কৰিবলৈ কিহবাই যেন মোক উৎসাহ দিবলৈ ধৰিলে। ভাবিলো মোৰ দেশলৈ আকৌ উভতি গৈ ন-কৈ জীৱন আৰম্ভ কৰিম। কিন্তু নহ'ল। নোৱাৰিলো। মোৰ বিবেকে অনুমতি নিদিলে। থিৰাং কৰিলো মই অসমতে থাকিম। অসমীয়া হৈ এখন সুখী সংসাৰ গঢ়ি তুলিম। চাৰি বছৰ অশেষ যত্নৰ মূৰত মই অসমীয়া শিকিলো। মই অসমীয়া হলো। এখন বাগানত খাৰ্ড ক্লাৰ্কৰ চাকৰি ললো। মোক চাহাবে খুউব ভাল পাইছিল। বনুৱাহঁতেও। চাহপাত তুলি উভতি যাওঁতে মতা-মাইকী নিৰ্বিণেষে 'কেৰাণীবাৰু' বুলি মাতি নোযোৱা মানুহ কমেই। এদিনৰ এটা সামান্য ঘটনাৰ কথা কওঁ, আমাৰ কোৱাৰ্টাৰৰ পাচফালে থকা বনুৱা লাইনত ৰাতি খুব জ্বলন্তুল শুনিবলৈ পালো। কেৱল ধৰ্, ধৰ্, মাৰ্, মাৰ্, শব্দৰ বাহিৰে আনবোৰ শব্দ অকথ্য। মই ওলাই গলো। ঘটনাৰ আদ্যোপান্ত ললো। সাৰাংশ হ'ল ওচৰৰ বাগানৰ এজন বনুৱা ল'ৰাই এইখন বাগানৰ এজনী ছোৱালী পলুৱাই নিবলৈ যো-জা কৰোঁটেই ধৰা পৰিল। সিহঁতক বিচাৰৰ ভাৰ দিলো। বিভিন্ন যুক্তি-তৰ্কৰ পিচত থিৰাং হ'ল যে ছোৱালীজনীক সেই ল'ৰাটোলৈকে 'ছাদি দি দিব লাগে'। কাৰণ ইতিমধ্যে তাক বেইজত কৰিলেই। ল'ৰা-ছোৱালীহালক সন্মিলো। সিহঁতৰ মত আছে বুলি কোৱাত বিয়াখন পাতি দিলো। এসপ্তাহৰ পিচতে। সেই সময়ত মোৰ একালৰ নিজৰ অৱস্থাৰ কথা মনত পৰিল—মনত পৰিল নহয় মনত আছিলেই মাত্ৰ সাময়িক বিস্মৃতি। ভাবিলো ল'ৰাটোৰো যদি মোৰে নিচিনা হয়। নাই হব নোৱাৰে সিহঁত বৰ সৰল মানুহ। আমাৰ দৰে ত্ৰিশঙ্কু নহয়।"

মোৰ ভোক লাগিছিল। তেখেতে কথাটো বুজি পাইছিল। তিনিটা মালভোগ কল, গাখীৰ আধাপোৱা মোলৈ আগবঢ়াই

দি কলে—“আপোনাৰ ভোক লাগিছে। এইখিনি খাই লওক। ভোক গুচিব। মোৰ ভাত আন বস্তু নাই।” মই প্ৰীত হলো। ঝুম্‌ঝুম গীত কমি গৈ এসময়ত নোহোৱা হৈ গ'ল। জোনটো মূৰ পাৰ হৈ গৈছে। হাতৰ ঘড়ীলৈ ভদ্ৰতাৰ খাতিৰতে নাচালো। মানুহজনে মোৰ বিৰক্তিকৰ অৱস্থা হৈছে বুলি এনেয়ে অনুমান কৰি শোক পাব পাৰে।

“সিহঁতৰ মনৰ মিল দেখি মোৰ খুব ভাল লাগিছিল। বিয়াৰ পিচত মোৰ তালৈ সিহঁত আহিছিল কৃতজ্ঞতাৰ চিন হিচাপে। মই সিহঁতক আশীৰ্বাদ দিলো টকা কুৰিটা দি। কিন্তু লাহে লাহে মোৰ মনৰ গতি সলনি হবলৈ ধৰিলে। যেন মোৰ বহুত বয়স হ'ল, যেন মোৰ সংসাৰ কৰাৰ সময় কেতিয়াবাই উকলি গ'ল। চাহগছে মোক আৰু আনন্দ দিব নোৱাৰা হ'ল। গতানু-গতিক কামে মোক বিৰক্তি দিবলৈ ধৰিলে। মই লাহে লাহে আজৰি সময়ত গীতা পঢ়িবলৈ আৰম্ভ কৰিলো। মোৰ গোটেই শৰীৰ-মন গীতাতোই নিবিষ্ট কৰিলো। এদিন মই চাকৰি বিজাইন দি গুচি আহিলো।”

হঠাৎ এই সলনিৰ ইতিহাসটো মোৰ মনঃপুত নহ'ল। কিবা যেন কথা লুকুৱালে মানুহজনে। কিন্তু মানুহজনৰ গোটেই জীৱনৰ ইতিহাস পঢ়িলে এটা কথাই প্ৰকট হৈ পৰে যে তেওঁ প্ৰায়-বোৰ কামেই হঠাতেই কৰি পেলাইছিল। মানুহজনৰ অত্যন্ত খিয়ালী মন।

পদ্মা নদী মানুহজনে দেখিছে নে নাই মই নাজানো। কিন্তু তাৰ পাৰৰ ছোৱালীজনীৰ স্মৃতি যে তেওঁৰ মনত সদায় থাকিব সেইকথা প্ৰমাণ কৰে গেলাবিল নামৰ নদীৰ পাৰত থকা নেঘে-ৰিটিং বাগানৰ মাজত অৱস্থিত নিৰদৌলত ভেঙু কৰা বাসস্থান। ভোবোকাৰ দাড়িৰে খুটাত আওজাই থোৱা ত্ৰিশূল আৰু সন্মুখত জ্বলি থকা দপ্‌দপীয়া জুইকুৰাৰ কাষত বহি থকা এইজন মানুহৰ

যে এসময়ত প্রেমত পৰাৰ জোখাৰে মনৰ চঞ্চলতা আছিল তাক
এতিয়া ভাবিবলৈকে টান লাগে।

সেৱা এটা কৰি মই ওলাই আহিলো। চাৰি কুৰি বছৰীয়া
বৃদ্ধই মোক মূৰত হাতফুৰাই আশীৰ্বাদ কৰিলে।

বাগানখনত তেতিয়া কোনোৱেই সাৰে নাছিল।

কয়লাগুৰি ছটিওৱা আলিটোৰে মই আহি থাকিলো।

ৰামধেনু (গল্পসংখ্যা)

অক্টোবৰ-ডিচেম্বৰ : ১৯৬৬

মন গুৰি বটী।

বাসন্তীয়ে কথাবোৰ জানে নে নাজানে বত্ৰেশ্বৰে কব নোৱাৰে।
কিন্তু বত্ৰেশ্বৰে বাসন্তীয়ে সেইবোৰ নজনাটোকেই মনে-প্ৰাণে
বিচাৰে। সেইবোৰ জানিলে কাৰো সুখ নহয়। বৰং প্ৰীতিৰ
জৰীগছ থানবান হৈ যাব। বহু ফৰমাচ কৰি বাসন্তীক বত্ৰেশ্বৰে
বিয়া কৰাই আনিছে। সেই বাসন্তীক সামান্য কথা-বতৰাৰ
মাজত স্মুৱাই অশান্তি বঢ়োৱাটো বত্ৰেশ্বৰে কামনা নকৰাটোৱেই
স্বাভাৱিক। সেইবোৰ সম্পূৰ্ণ মিছা কথা। সেয়ে সি ভাবে
বাসন্তীয়ে তাক সন্দেহ নকৰে।

সন্দেহ নকৰে বত্ৰেশ্বৰক বাসন্তীয়ে ডিপ্লোমা বাগানৰ সোম-
বৰীয়া হাট কৰি উভতি আহোঁতে সদায় পলম হোৱাৰ কাৰণে
কাৰণ বাসন্তীয়ে জানে হাটখন পলমকৈ বহে। বনুৱাক সেইদিনা
মজুৰি দিয়া হয়। চাৰি বজাৰ আগতে দৰ্মহা নিমিলে।
দৰ্মহাখিনি লৈ বনুৱাইতে চাহ এটোপা খাই মোনাটো লৈ হাটলৈ
আহে। গতিকে হাট বহোঁতে বহোঁতে পাঁচ বাজে। বত্ৰেশ্বৰেও
সময় মিলাই হাটলৈ যায়। ঠিক দুইমান বজাত ভাত-পানী
খাই ওলাই যায় এভাৰ বস্ত লৈ। তাৰ ভাৰত পাণ-তামোল,
জলকীয়া-বেঙেনা, জিকা-ভোল, বতৰৰ ভিন্ন ভিন্ন বস্ত থাকে।
হাটলৈ বত্ৰেশ্বৰৰ ঘৰৰপৰা তিনি মাইল বাট। এই তিনি মাইল
বাট তাৰ কান্ধৰ ওপৰত এদতা বাওকাই ভিৰ লৈ মেৰেকু মেৰেকু
শব্দ কৰি সি আগবাঢ়ে। বত্ৰেশ্বৰৰ ভৰিয়েও শব্দ কৰে মিটকু
মিটকু। এনেয়ে খোজ কাঢ়িলেও বত্ৰেশ্বৰৰ ভৰিৰ শব্দ হয়।
গাৱঁৰ মানুহে বত্ৰেশ্বৰ অহাৰ সন্তোদ পায়—তাৰ সেইটো এটা
বিশেষত্ব। সৰু বাগানখনৰ সোমবৰীয়া হাটখনত পাণ-তামোল

বেপাৰী বুলিবলৈ মাত্ৰ ছজন—সি আৰু কাতিৰাম। কাতিৰামৰ বৰ বেছি বিক্ৰী নহয়, কাৰণ তাৰ লগত বাগানৰ বনুৱাৰ সিমানেই হালি-গলি নাই। বত্ৰেশ্বৰৰ কিন্তু বিক্ৰীৰ কোবত বন্ধা নাই। সি ভাৰ খবলৈকে নাপায়। গোটেইবোৰ খপাখপি লগাই বস্তুবোৰ শেষ কৰি দিয়ে। কাতিৰামৰ মনে মনে খং উঠিলেও একো কৰ নোৱাৰে। কাৰণ কিবা লাগিলেও বত্ৰেশ্বৰক একোৰেই বলে পৰা টান হ'ব। কাতিৰামৰ দুখটো সি বুজে আৰু প্ৰায়ে তাক বস্ত্ৰ বেচাত সহায় কৰে। বত্ৰেশ্বৰক বনুৱাহঁতে ভাল পায়। সিও সিহঁতক ভাল পায় আৰু সেয়ে সি ভালবো ভাল বস্ত্ৰটো লৈ যায়। সোমবৰীয়া হাটৰ বাহিৰে আন হাট সি নকৰে। বনুৱাহঁতে বাসন্তীকো ভাল পায়। আৰু সেই ভালপোৱাৰ চিন স্বৰূপে দেওবৰীয়া হাটলৈ আহোঁতে চাহপাত আদি লৈ দি থৈ যায়হি। বাগানৰপৰা কুঠাৰ, কোৰ, ভাল খৈলা, লোহাৰ আন দৰকাৰী বস্ত্ৰ বত্ৰেশ্বৰে ভাৰৰ পাচীত লৈ আহে। সেয়ে হাটৰ বস্ত্ৰ শেষ হলেই সি পোনে পোনেই ঘৰলৈ বাট নলৈ লক্ষণ, অৰ্জুন, ভীম, চক্ৰকৰ আদিৰ ঘৰত সোমাই অলপ কথা-বতৰা পাতি আহে। কথা-বতৰাৰ কেন্দ্ৰ সকল বাগানখন। ডিপ্লোঙা বাগানৰ মাটি সিহঁতৰ কাৰণে খুব ভাল। সেই মাটিৰ মোহ সিহঁতে এৰিব নোৱাৰে। আৰু এই চাহগছবোৰ। চাহগছ নহয় জানিবঁ মুকুতাহে। কপালৰ কেঁচা ঘাম মাটিত পেলাই সিহঁতে বোকৰানি ভাঙি ডবলবোৰ মাৰি চাহ খেতিৰ উপযোগীকৈ মাটি উলিয়াইছে। এই চাহগছৰ একেটা পাতৰ একোডাল শিৰত সিহঁতৰ তেজ সোমাই আছে এটোপালকৈ। অৰ্জুনে বত্ৰেশ্বৰৰ আগত সিহঁতৰ সম্মুখত থকা বিৰাট চাহগছডোৰাৰ কথা কয়। কেনেকৈ বাঘ, সাপৰ লগত যুঁজ কৰি এই মাটি সিহঁতে উলিয়াইছিল। কিন্তু সময়ৰ গতিত সেই চাহগছৰ মালিকেই সিহঁতক এফালৰপৰা মোহাৰি পেলাবলৈ

আৰম্ভ কৰিলে। তথাপি সিহঁতে চাহগছৰ মোহ নেৰিলে। নেৰে। এৰিব নোৱাৰে। বহুত অভিজ্ঞতাৰে পৰিপুষ্ট অৰ্জুনৰ মন। বত্ৰেশ্বৰে সিহঁতৰ কথা মন দি শুনে। সিও হাড়ক মাটি তেজক পানী কৰি খেতি কৰে। তাৰ নিজৰ মাটি নাই। লোকৰ মাটিত খেতি কৰি আধিকৈ পোৱা ধানেৰে বছৰটো খাবলৈ নাটে। বাকীখিনি দিন পাণ-তামোলৰ বেপাৰ কৰি চলায়। তথাপি সি খেতি কৰে। খেতি কৰিবলৈ এৰিব নোৱাৰে। নেৰে। বত্ৰেশ্বৰে বিশেষকৈ অৰ্জুনৰ ঘৰতেই বহে। ঘৰত মানে অৰ্জুনৰ ঘৰৰ মুখত এজোপা পনিয়ল আৰু এজোপা বেল গছ আছে। অৰ্জুনৰ গাভৰু ঘৈণীয়েকে সেই ঠাইখিনি চাফাকৈ ৰাখে। তাত সিহঁতৰ লাইনৰ প্ৰাৰ্থিনি মানুহেই বহে। বিভিন্ন আলোচনাৰে মুখৰ হৈ পৰে সেই ঠাইকণ। গভীৰ আলোচনাৰপৰা সিহঁতে তৰল আলোচনালৈও নামি আহে মাজে মাজে। যেনে, কোনোবা বাবুৱে বনুৱাৰ ছোৱালীক এদিন জোকালে, তাই আহি ঘৰত কৈ দিলে। কোৱাত সিহঁতৰ এটাই সেই বাবুটোক অকলে লগ ধৰি সাৱধান কৰি দিলে। সেই দিনাৰপৰা নোজোকোৱা হ'ল। আকৌ কোনোবা জমাদাৰ বাবুৱে ছোট চাহাবক গালি পৰা সত্ত্বেও একো নকৈ হাঁহি হাঁহি আঁতৰি গ'ল। সিহঁতে ভাবিলে জমাদাৰ বাবুৰ সাংঘাতিক ক্ষমতা। বত্ৰেশ্বৰে সেইবোৰকে মন দি শুনে। হা-না আৱশ্যে একো নকয়। কিন্তু এইবোৰ যি নহওক বত্ৰেশ্বৰৰ অৰ্জুনৰ ঘৰত বহাৰ প্ৰধান আকৰ্ষণ হ'ল সুভদ্ৰা। সুভদ্ৰা মানে অৰ্জুনৰ ঘৈণীয়েক। এজনী মিহি তিৰোতা—ক'লা। যথেষ্ট বয়স হৈছে। কিন্তু নকলে জনা নাযায়। ইতিমধ্যে তাই কেবাটাও ল'ৰা-ছোৱালীৰ মাক। সুভদ্ৰাক এবাৰ চাই নগলে সপ্তাহটোলৈ তাৰ মন উকা হৈ থাকে। বাসন্তীয়ে অন্ততঃ এটা কথা জানে যে তাইক বত্ৰেশ্বৰে নঠগে। সোমবৰীয়া হাটৰপৰা উভতি আহোঁতে বত্ৰেশ্বৰৰ পলম হয়।

হবই। হাটখন বহোঁতেও বহুত পলম হয়। বাসন্তীয়ে জানে।

সাপেখাতি বোলা ঠাইখন সোমাওঁতে বাপধনৰ মাকৰ তাত সি সোমাই নাহিলে নহয়। বাপধনৰ বাপেক ঢুকাল বত্ৰেশ্বৰৰ নলেগলে লগা বন্ধু আছিল। বত্ৰেশ্বৰে এই নিষ্ঠুৰতা পৰিয়ালটিক অকণমান সহায় কৰিবলৈ বিচাৰে। সেইকণ সহায় সোমবাৰেই কৰিব পাৰে। কাৰণ আনবাৰে আহিবলৈ তাৰ সময় নাই। বাপধনৰ মাক বিধৱা হলেও ধুনীয়া হৈ আছে সোনকালেই গিৰিয়েকটো মৰি তাইৰ কি পয়মাল কৰিলে। হওঁতে বাপধন এতিয়া ডাঙৰ হৈছে। হলেও সকলো কথা চম্ভালিব পৰা নাই। মৰিবৰ সময়ত বাপেক কণল'ৰাই তাৰ ওপৰতে সিহঁতৰ দায়িত্ব দি থৈ গৈছে। সি দায়িত্ব পালন কৰিবই লাগিব। মানুহে ইটো সিটো বহুত উলিয়ালেও সি পাচ-হোঁহকিব নোৱাৰে। মানুহে মানুহৰ বদনামছে বঢ়িব জানে, সহায় কৰিব নাজানে। কোনোবাই সহায় কৰিবলৈ গলেও পাচফালে হুল চাছে। মানুহবোৰৰপৰা উপায় নাই। কিন্তু বত্ৰেশ্বৰে সেইবোৰলৈ ভয় নকৰে। সোমবৰীয়া হাটৰ-পৰা উভতি আহোঁতে তাত সোমাই ইটো-সিটো বস্তু দি থৈ আহিবই সি। তাৰ কাৰণে সি যি কোনো ত্যাগকেই কৰিবলৈ সাজু। কাৰণ সি জানে সি বাপধনৰ মাকৰ অনায়াস কৰা নাই। সেয়ে তায়ো তাক বিশ্বাস কৰে। বহুতে তাইৰ ৰূপত ভোল গৈ বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ আগবঢ়াইছিল। কিন্তু সেই সকলোবোৰ নাকচ কৰি বাপধনৰ ভৱিষ্যৎ চিন্তা কৰি কামত ধৰিলে। প্ৰথমে কিছু অত্যাচাৰ কৰিছিল যদিও পিচলৈ সকলোৱে তাইৰেই জয় স্বীকাৰ কৰিলে। এতিয়া তাই শান্তিত আছে। বত্ৰেশ্বৰে তাইৰ লগত বহুত ৰাতিলৈকে কথা পাতি থাকে। ৰাতি পলম হলে বাসন্তীৰ কথা সোঁৱৰাই সোনকালে উঠিবলৈ কয়। সি সেইবোৰ নুশুনে। কাৰণ সি জানে বাসন্তীয়ে তাক মুঠেই সন্দেহ নকৰে।

সোমবৰীয়া হাটখন পলমকৈ বহে। পাঁচ বজাত হাট বহে। সোনকালে হবৰ কোনো উপায় নাই। বাসন্তীয়ে জানে।

পলম হবই। জগত ভঙুৱাৰ ঘৰ বৰপামত। সাপেখাতিৰ-পৰা পোৱা মাইল নিলগত। পথাৰে পথাৰে আহিলে চম্ব। বাৰিষা পানী হলেও ৰোৱাৰ মাজেদি জপং জপংকৈ সি আহি জগতৰ ঘৰত উঠেহি। জগতে ভাং খায়। জগতৰ ঘৈণীয়েক ঢুকাইছে। জীয়েক এজনী আছে। ভোলনী হৈ আছে। বিয়া দিব পৰা নাই। জগতৰ ইচ্ছা মানুহ এটা চপাই লোৱা। পিচে ভঙুৱাৰ ছোৱালী বুলি কোনো কোনোৱে ইতিকিং কৰে। কিন্তু দেখিবলৈ ধুনীয়া কাৰণে লুকাই চুবকৈ গাৱঁৰে ডেকাবোৰে তাইৰ লগত প্ৰেম কৰিবলৈ বিচাৰে। সেয়া সিহঁতৰ ৰূপৰ মোহ। জগতৰ জীয়েকেও ৰূপৰ কথা জানে। জানিলেও তাই বিচাৰে এটা ডেকা আহি তাইৰ ফুলনিত গুণ গুণাই ফুৰকহি। কিন্তু দেখুৱাই কাকো আঁস নিদিয়। সেইটো জগতে ভাল নাপায়। জগতে ভাবে ডেকা ল'ৰাৰ লগত হলি-গলিয়েই নকৰিলি যদি গাভৰু হলি কিয় হোঁ। কিন্তু মুখেৰে একো নকয়। ছোৱালীজনী জগতৰ বিপৰীত হ'ল। বত্ৰেশ্বৰে জগতক 'বান্ধ' বুলি মাতে। মানে ডাঙৰ বান্ধ। ভাং এচিলিম টান মাৰি নাকে-মুখে ধোঁৱা উলিয়াই মিছামিছি কথা এসোপামান কৈ ছোৱালীজনীলৈ কেৰাহি কেৰাহিকৈ চাই মিচিকিয়াই হাঁহি ওলাই আহে। সেই হাঁহিত তাৰ একো পাপ নাই। তাৱৈয়েকৰ হাঁহি। তায়ো একো সন্দেহ নকৰে। কেতিয়াবা কিবা নকবলগীয়া কথা কলেও ডাঙৰ জালত কোৱা বুলিয়েই ভাবে। বত্ৰেশ্বৰ ওলাই আহোঁতে গাৱঁৰ মানুহৰ মৰ-টোপনি কোনোবা সাৰে থাকিলে বত্ৰেশ্বৰৰ ভৰিৰ মিটক্ মিটক্ শব্দ শুনিবলৈ পায়। ডিপ্লোঙা বাগানৰ সোমবৰীয়া হাটৰপৰা উভতি আহোঁতে বত্ৰেশ্বৰৰ পলম হয়। হবই।

নদীখনৰ নাম ডিপ্লোঙা। বত্ৰেশ্বৰৰ গাৱঁৰপৰা আধা মাইল দূৰ। এখন দলং আছে। বাগানখন কিন্তু নদীখন য'ৰ-পৰা ওলাইছে তাতহে। দলংখনৰপৰা বহুত দূৰ। দলংখনৰ ওচৰতে এজোপা প্ৰকাণ্ড আঁহত গছ। সেইজোপা মঙলু কুৰ্মীয়ে বোৱা বুলি কয়। হাটকৰা-বাটকৰাই তাৰ তলতে জিৰণি লয়, গৰখীয়াই গৰু মেলি দি তাৰ তলতে এঘুমটি শুই লয়। গছ-জোপাৰ তলত বহোঁতে আদহীয়া বুঢ়া মানুহৰ আলোচনাৰ বিষয়বস্তু হয় সেই গছজোপা বোৱা মানুহজনৰ বিষয়ে। বুৰঞ্জীৰ ছাত্ৰ এজনৰ কাৰণে অশোক ঘেনেকুৱা সেই অঞ্চলৰ মানুহৰ কাৰণে মঙলু তেনেকুৱা। মঙলু বুঢ়া মৰা বহুদিন হ'ল। তেওঁৰ নাতি-পুতিবোৰ আছে কুৰ্মীগাৱঁত—সকলোৱেই বুঢ়াক শ্ৰদ্ধা জনায়। সকলোৰে বিশ্বাস মঙলুৱে ওচৰৰপৰা এইবোৰ চাই থাকে। জগতৰ ঘৰৰপৰা ভাং খাই আহি বত্ৰেশ্বৰে এইজোপা গছৰ তলতে জিৰণি লয়। ঘৰলৈ তেতিয়া মাত্ৰ আধা মাইল থাকে। তথাপি তাত সি বহিবই।

ঘৰ পাওঁতে গভীৰ বাতি হয় বত্ৰেশ্বৰৰ। বাসন্তী বৈ থাকে। তাই আমনি নাপায়। চোঁচা ভাতবোৰৰ ওচৰত বহি থকা বাসন্তীক দেখিলে তাৰ ভাঙৰ জাল কাটি যায়। সি মনে মনে ভাবে বাসন্তীক সি অনায়াস কৰিছে নেকি? নাই। কিন্তু এখন ভীত অন্তৰেৰে বাসন্তীলৈ চাই আকৌ তলমূৰ কৰে। নাই তাক তাই সন্দেহ নকৰে। সি সকলো কথা পাহৰি যায়—নাপাহৰে এটা কথা সেয়া হ'ল বাসন্তী তাৰ ঘৈণীয়েক আৰু সি এয়া—এয়া তাৰ ঘৈণীয়েকৰ ওচৰত থিয় হৈ আছে। এইটোৱেই একমাত্ৰ সত্য।

সোমবৰীয়া হাটৰপৰা উভতি আহোঁতে বত্ৰেশ্বৰৰ পলম হয়। বাসন্তীয়ে নাজানক বাটৰ স্থানবোৰৰ কথা। ● ●

পতান

ওৰে বাটটো ভাবি ভাবিও একো ওৰ উলিয়াব নোৱাৰিলে চন্দ্ৰাই। কি কাৰণে প্ৰীতিৰ ঘৰত বহি কেৱল অশান্তিকে পালে, কি কাৰণে সেইটো পৰিবেশ তাইৰ সামান্যও ভাল নালাগিল, সেইবিলাক যেন বুজিও নুবুজিলে। যিজনী প্ৰীতিক তাই ভনীৰ নিচিনা ব্যৱহাৰ কৰি আন সকলো ছোৱালীতকৈ বেছি মৰম কৰিছিল সেই একেজনী প্ৰীতিকেই তাইৰ ঈৰ্ষাৰ চকুৰে চাবলৈ বা ভাবিবলৈ কিয় মন গ'ল সেই কথা বুজিও নুবুজিলে। এই ব্যতিক্ৰম সঁচা হব পাৰে। কিন্তু তাই কিয় মানি লব।

চন্দ্ৰাৰ কাৰণে অসীম মনোবলৰ পৰিচায়ক প্ৰবীন নামৰ কোনো এক সম্ভ্ৰান্ত পৰিয়ালৰ যুৱকৰ লগত আঠ বছৰমান আগতে চন্দ্ৰাক ভালপোৱাৰ ঘটনাটো। ভালপোৱাটো যে এটা ভাওনাৰ বাহিৰে আন একো বুলি ভাবিবলৈ মন নগ'ল চন্দ্ৰাৰ যেতিয়া প্ৰবীনে তাৰ মৰ্যাদা ৰাখিবলৈ সামান্য হিচাপেও প্ৰস্তুত নহ'ল। ঘৃণাত তাইৰ নাক কোঁচ খাই আহিছিল। কিন্তু চন্দ্ৰাই নাকান্দিলে—কান্দিবলৈ শিকা নাই কেতিয়াও তাই।

আজি কিন্তু তাইৰ কান্দিবলৈ মন গৈছে। মনে নুবুজে, পৃথিৱীয়ে বুজা দূৰৰ কথা।

জীৱনত তথাকথিত ভুলবিলাকৰ কাৰণে তাই কেতিয়াও অনুশোচনা কৰা নাই। নকৰে। এটা নতুন জীৱনৰ নেতৃত্ব কৰিব তাই—য'ত প্ৰেমৰ দৈহিক মৰ্যাদাতকৈ মানসিক মৰ্যাদাই স্থান পাব শ্ৰেষ্ঠতম ৰূপত : য'ত প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্য হব শিক্ষাৰ বাহন, যাৰ কাষত থাকি হাজাৰ প্ৰবীনে অনুশোচনাত চকুলো টুকিব।

পৃথিৱীক ন-কৈ শিকাব তাই। এইকণ আস্থা আছে। নতুন জীৱন আৰম্ভ কৰিলে তাই।

দিন গ'ল।

চন্দ্ৰাই ঘৰ পাতিলে। এখন ধুনীয়া ঘৰ। শ্ৰীকান্ত হ'ল এইখন ঘৰৰ প্ৰথম পুৰুষ। চন্দ্ৰা আৰু শ্ৰীকান্তক লৈ ছোৱা এইখন ঘৰত কোনো অমূলক অশান্তি নাই, ক'তো সভ্যতাৰ যুখা পিন্ধা পাপ মনৰ এধানমান পৰিচয়। স্বস্তিৰ নিশ্বাস পেলালে। এইখন নতুন ঘৰ। শ্ৰীকান্তৰ কান্তিৰে উজলি উঠক -- এইখিনি কামনা অন্ততঃ চন্দ্ৰাই কৰিব পাৰে। চন্দ্ৰাৰ দূৰ সম্পৰ্কীয় পেছীয়েকে এদিন কলে—“আই চন্দ্ৰা, মোৰ ল'ৰা শ্ৰীকান্তৰ হাতত গটালো। চুচি-মাজি ল'ৰাটোক নিকা কৰিবি আই। মোৰ আপোন বুলিবলৈ কোনো নাই।” কোন আপোন কোন পৰ সেইবোৰ ভাবিবলৈ সেই সময়ত চন্দ্ৰাৰ আহৰি নাছিল। বহুত দিনৰ বঞ্চিত ধন পোৱাৰ দৰে শ্ৰীকান্তক পাই আহিল এইখন নগৰত থাকি এখন সৰু সুখী ঘৰ পাতিবলৈ। শ্ৰীকান্তই নঠগে, ঠগিবগৈ প্ৰবীণৰ দুৰ্বলতাৰ সুযোগ শ্ৰীকান্তক চন্দ্ৰাই দিয়া নাই, নিদিয়ৈ। শ্ৰীকান্ত চন্দ্ৰাৰ দূৰ সম্পৰ্কীয় পেছীয়েকৰ ল'ৰা।

সময়ৰ বুকুৰপৰা চন্দ্ৰা আৰু শ্ৰীকান্তই কব নে'ৱাৰাকৈয়ে এটা বছৰ হেৰাই যায়। চন্দ্ৰাৰ এখন ঘৰ হ'ল। নতুন ঘৰ। জীয়াই থকাৰ খোৰাক এয়া। এয়ে বহুত এয়ে বহুত। পৰম সন্তুষ্টিৰে ভাবি যায়—প্ৰবীণৰ ওপৰত প্ৰতিশোধ লোৱা এয়া এক নতুন পদক্ষেপ। নুমাৰ ধৰা চাকিটিৰ সকলোখিনি উজ্জলতাকে লৈ চন্দ্ৰাৰ দিন আগবাঢ়িল।

কিন্তু নিতান্ত ভাবিবলগীয়া বা দৰকাৰী কথা এটা চন্দ্ৰাই নাভাবিলে। নাইবা মনলৈ ভাব আছিলও নভবাকৈ থাকিবলৈ ভাল পাইছিল। সেইটো হৈছে শ্ৰীকান্তৰ নিজা পৃথিৱীখনৰ

কথা। কেৱল মাতৃত্বৰ মৰমেৰেই চন্দ্ৰাই শ্ৰীকান্তৰ ভিতৰৰ মানুহটোক হেঁচি ৰাখিব বুলি প্ৰলয়ৰ সূচনা কৰিলে। এই সামান্য ভুলটোৰ কাৰণেই শ্ৰীকান্তৰ মন-পখিলাই আমনি কৰিবলৈ লাগিল। বহুত অজান কথাই তাক ব্যস্ত কৰি তুলিলে। এইখন পৃথিৱী কিয়? আমি কেনেই জীয়াই আছো? মৃত্যু আৰু জন্মৰ মাজৰখিনি সময়ত থকা কৰ্তব্যখিনিক আওহেলা কৰিলে কি হয়? ইত্যাদি ইত্যাদি। চন্দ্ৰাৰ মৰমৰ উৎকণ্ঠে গ্ৰাসৰপৰা যুক্তি পাবলৈ তাৰ মন বিয়াকুল হৈ উঠিল। কেতিয়াবা মৰমেও আমুৱায়। ইয়াত একো অস্বাভাৱিকতা নাই। মানুহে সলনি বিচাৰে! শ্ৰীকান্তয়ো সেয়ে পাপৰী নামৰ কোনো এজনী ছোৱালীৰ মৰম লবলৈ বিচৰা পৰিৱৰ্তনটোত কোনো ধৰণৰ জটিলতা থাকিব নোৱাৰে। পাপৰীক লৈ সি নতুন পৃথিৱী সৃষ্টি কৰিব। তাত চন্দ্ৰাৰ অভিভাৱকত্বৰ বেমেজালি নাই। সিহঁত বহুত আগবাঢ়িল চন্দ্ৰাৰ মৰমৰ আঁৰে আঁৰে। আৰু বি-এ পাছ কৰাৰ পিচত যেতিয়া চন্দ্ৰাই শ্ৰীকান্তৰপৰা সকলো কথা গম পালে তেতিয়া তাই বিমৰ্ষ হলেও বাধা নিদিলে। নিজে নজনাকৈয়ে সিহঁত দুটাৰ মিলনৰ বাটত সেন্দূৰীয়া বাট বান্ধিলে। তাৰপিচত এদিন শ্ৰীকান্তই পাপৰীৰ সৈতে চন্দ্ৰাৰ-পৰা বিদায় ললে। চন্দ্ৰাই সেইদিনা চকুলো টুকিছিল কিন্তু নতুন ঘৰৰ কথা একেবাৰে পাহৰি গৈছিল।

আন এদিন। শ্ৰীকান্তৰ স্মৃতি হেৰাওঁ হেৰাওঁ—ঠিক এনে এটা দিনৰে কথা। প্ৰীতিৰ ঘৰৰপৰা উভতি আহিছে বিভিন্ন কথা-বতৰা পাতি। নিজৰ দুখ-দুৰ্দশাৰ কথা পাতলাবলৈ প্ৰীতিৰ বাহিৰে আন কোনো নাই চন্দ্ৰাৰ। প্ৰীতিয়েও আন্তৰিকতাৰে চন্দ্ৰাক বুজিবলৈ চেষ্টা কৰা তাই দেখি আহিছে। এজন ডাঢ়িয়ে-মুখে ভোবোকাৰ মানুহ থিয় হৈ আছে, সাজ-পাৰো তেনেই বিশৃঙ্খল। চন্দ্ৰা প্ৰথমতে হতভম্ব হৈ পৰিছিল। মানুহজনে কলে—

“মই বৰ ক্লান্ত। আগতে মোক অলপ কিবা খাবলৈ দিয়ক। তাৰপিচত সকলো কম।”

খোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰি দিলে। খাই উঠাৰ পিচত চন্দ্ৰাই আকৌ সুধিলে। মানুহজনে অলপ হাঁহি কলে—“আপুনি বৰ দয়ালু বাইদেউ। আপোনাক মই কেতিয়াও পাহৰিব নোৱাৰিম।” চন্দ্ৰাৰ পেটে পেটে হাঁহি উঠিছিল, কি মানুহটোৰ পাল্লাত পৰিল তাই। কিবা সুধিলে কিবা কয়। কলে, “বাক পাহৰিব নালাগে। আপোনাৰ পৰিচয়টো দিয়ক।” মানুহজনে দূৰলৈ চাই ব’ল এনেয়ে। কলে, “ৰাতিটো জিৰণি লৈ কাইলৈ পুৱাৰপৰা আৰম্ভ কৰিলে নহব নে, মই বৰ ভাগবত আহিছোঁ।” অগত্যা নোৱাৰি দেখি চন্দ্ৰা মান্তি হৈছিল মানুহজনৰ প্ৰস্তাৱত।

ভাত খাই উঠি মানুহজনৰ শোৱাৰ সকলো যতন কৰি দিয়ালে চন্দ্ৰাই। ভায়ে বিচনালৈ গ’ল। ৰাতি কিন্তু শুব নোৱাৰিলে। ভয় আশা আদিৰ মাজতে চন্দ্ৰা সোমাই পৰিছিল। নতুন ঘৰ পতাৰ এয়া এক নতুন, একেবাৰে নতুন অভিজ্ঞতা। বহুত কথা মনলৈ আহিল চন্দ্ৰাৰ।

ৰাতিপুৱা উঠোঁতে বহুত সময় হৈছিল। খিৰিকীয়েদি জুমি চাই দেখিলে অতিথিয়ে বাহিৰত কিবা কিতাপ পঢ়ি আছে। ডাঢ়ি-মুখৰ ঠাইত এখন মস্তন মুখ দেখিবলৈ পালে চন্দ্ৰাই। কি সুন্দৰ মুখ! চন্দ্ৰাই বিশ্বাসকে কৰিব পৰা নাছিল। চাহ খাই উঠি মানুহজনৰ ওচৰলৈ বুলি ভৰি চলালে।

শান্ত চকুহালেৰে অতিথিয়ে চন্দ্ৰালৈ এবাৰ চাই পঠিয়ালে। দৃষ্টিত এক পৱিত্ৰ মনৰ জ্বলন্ত নিদৰ্শন। ওচৰতে থকা বেস্তৰ চকীখনলৈ আঙুলিয়াই দি অতিথিয়ে কলে, “বহক বাইদেউ।” অলপ সময় নীৰৱে থাকি আকৌ কলে, “আপুনি চাৰ্গে মোৰ কাৰ্য্য-কলাপ দেখি আচৰিত হৈছে। হবৰে কথা। এজন অচিনাকি

মানুহে এখন অচিন ঘৰত বিশেষকৈ তিৰোতা মানুহ থকা ঘৰ এখনত হঠাতে সোমাই এনে ধৰণৰ ব্যৱহাৰ কৰিলে আচৰিত হোৱা স্বাভাৱিক। কিন্তু আচল কথা কি জানে বাইদেউ! আচল কথা হ’ল পৃথিৱীৰ কোনো মানুহেই অচিনাকি নহয়। সকলোৱেই সকলোকে চিনি পায়। মাত্ৰ থকা ঠাইৰ ব্যৱধানৰ কাৰণে সামান্য তাৰতম্য হয়। তাৰপিচত স্মৃতি ঘূৰি আহিলে কাকো কোনেও এৰিব নোৱাৰা হয়। আপুনি মোৰ পৰিচয়ৰ কথা সুধিছিল নহয় কালি? মোৰনো পৰিচয় কি দিম! মোৰ নাম সোনাধৰ। ঘৰ উত্তৰ লক্ষীমপুৰত। বাকীখিনি ধৰৰ সময়ত আপুনি নিজেই পাই থাকিব।” চন্দ্ৰা আচৰিত হৈছিল। তেস্তে মানুহজনে ইয়াত খিলঞ্জীয়াকৈ থাকিব বিচাৰে! কলে, “যদি আপোনাক মই ইয়াত বেছিদিন থাকিব নিদিওঁ।” অকণো বিচলিত নোহোৱাকৈ সোনাধৰে কলে, “তাৰ কাৰণেও প্ৰস্তুত আছোঁ। কিন্তু এটা কথা মই কৈ থওঁ যে আপোনাৰ সকলো কথা মই জানো। আৰু সেই জনাৰপৰা মই ইয়াত সিদ্ধান্ত কৰি পেলালো যে আপুনি মোক খেদি পঠিয়াব নোৱাৰে ক’লৈকো।” চন্দ্ৰাই এইবাৰ হাঁহি দিলে।

সেইদিনাৰপৰা সোনাধৰ নামৰ এইজন বিশ্বপ্ৰেমিকৰ লগত চন্দ্ৰাৰ নতুন আদৰ্শৰ ঘৰখনৰ পৰিকল্পনা হ’ল—সোনাধৰে নজনা কৈয়ে।

প্ৰীতিৰ আগত চন্দ্ৰাৰ এই ন-অতিথিজনৰ কথা-বতৰা চলিল। শূনি শূনি প্ৰীতিৰ যেন নিজকে পাহৰি যোৱাৰ নিচিনা অৱস্থা হ’ল। মনৰ বহুত গোপন-বতৰা যেন এই ন-অতিথিজনে দিব পাৰিছে এনেভাৱে প্ৰীতিৰ মুখত চন্দ্ৰাই দেখিবলৈ পালে।

দিন গ’ল। তথাপি সোনাধৰ কোন, কিয় এই বনবাসী জীৱন-যাপন কৰিছেহি একো গম নাপালে চন্দ্ৰাই। পিচলৈ সেইবিলাক ভাবিবলৈকে এৰি দিলে।

চন্দ্ৰাৰ দৈহিক প্ৰেমৰ অনাসক্তই লাহে লাহে এৰা দিবলৈ

ধৰিলে। কোনো মুহূৰ্ত্তত তাই বৰ চঞ্চল হৈ উঠে। এইখন অবাস্তৱ বাস্তৱ কল্পনা কৰি হাবাথুৰি থাই মৰিছে কিয় তাই? তাইৰ কি নাই। এইখন পৃথিৱীত জীয়াই থাকিবলৈ তাইৰ সকলো আছে—মন, দেহ, প্ৰাণ সকলো। কিন্তু তাইৰ গৰ্ব আছে। কাৰো ওপৰত তাই সামান্যতম দুৰ্বলতাও দেখুৱাব নোখোজে। নিজৰ ভিতৰতে জ্বলি জ্বলি শেষ হৈ যাব। তথাপি—

সোনাধৰ চন্দ্ৰাৰ কাৰণে দেৱতা। এই দেৱতুল্য মানুহজনক তাইৰ ক্ষুদ্ৰস্বার্থৰ কাৰণে কাষ চপাই লব নোখোজে। কিন্তু তাক যে তাই এক মুহূৰ্ত্তৰ কাৰণেও এৰি দিব নোৱাৰে। সোনাধৰ নহলে অন্ধ। তাই আচল ঘৰৰ সন্ধান পাইছিল। এইবিলাক কথা প্ৰীতিৰ বাহিৰে আনে গম নাপাইছিল। কথা শুনি প্ৰীতিয়ে হুমুনিয়াই কাঢ়িছিল।

চন্দ্ৰাৰ জীৱনৰ উদাহৰণৰ আদৰ্শ জীৱনৰ সংজ্ঞাই নীৰৱে দি আছিল চন্দ্ৰাৰপৰা আঁতৰি গৈ গৈ।

এদিন নিশা ডেৰ পৰ যোৱাত চন্দ্ৰা সাৰ পালে। মনটো তাইৰ অসন্তৰূপে চঞ্চল হৈ গৈছিল। বাতিৰ ভয়াবহ নীৰৱতাৰ লগে লগে তাইৰ বুকুখনো ঢপঢপাই উঠিছিল। কিবা এক বুজিব নোৱাৰা আকাঙাই তাইক ব্যস্ত কৰি তুলিছিল। তাই বিচনাৰপৰা নামি গৈছিল, লাহে লাহে খোজ চলাইছিল। ক'লৈ? বিবেকৰ দংশনত তাই বিমূঢ় হৈ পৰিছিল। কি কৰিছে তাই! ছি! তাই আকৌ বিচনালৈ উভতি গৈ বহি পৰিল। নাই, নহব। ইমান দুৰ্বলতা দেখুৱা উচিত নহব। কিন্তু নোৱাৰিলে তাই দমন কৰিব তাইৰ মনৰ অদম্য ইচ্ছা। অসীম সাহ বান্ধি এইবাৰ তাই আগবাঢ়িল। সোনাধৰৰ কোঠাৰ দুৱাৰখন লাহে লাহে খুলি দিলে। কিন্তু কি আচৰিত! সোনাধৰে তেতিয়া টেবুলৰ ওচৰত বহি কিবা এখন কিতাপ পঢ়ি আছে। সোনাধৰ টুকু খাই উঠিছিল। কিন্তু নিজকে সংযত কৰি কলে, “ইমান

বাতি আপুনি কিয় উঠিল বাইদেউ।” চন্দ্ৰাই কি কব নকব ভাবি পোৱা নাছিল। ছি: তাই কাণ্ডজ্ঞানহীন হব নোৱাৰে। বুকুখন বৰ বেছিকৈ কঁপিছিল চন্দ্ৰাৰ। সোনাধৰে আকৌ সুধিলে, “ভয় লাগিছে নেকি?” চন্দ্ৰাৰ সকলো কামনা-বাসনা ম্লান পৰি গৈছিল। সকলো ঢাকি কলে, “নাই এনেয়ে, মানে সাৰ পালোঁ তাৰপিচত আপোনাৰ টেবুলত লেম জ্বলি থকা দেখি কোনো কৰিছে চাবলৈ আহিলো।” অলপ সময় বৈ কলে, “বাতি বহুত হৈছে শুই থাকক এতিয়া।” নিতান্ত অভিভাৱকৰ সুৰত কথাষাৰ কৈ চন্দ্ৰা থিয় হৈছিল। সোনাধৰে একো নামাতিলে। তাই পৰাজয়ৰ গ্লানিৰে লাহে লাহে তাৰপৰা ওলাই আহিল। মূৰটো তাইৰ আচন্দ্ৰাই কৰি পেলাইছিল।

শেষ বাতি সামান্য টোপনি হৈছিল।

মানসিক দুৰ্বল পৰিস্থিতিটোক সলনি কৰিবলৈ চন্দ্ৰাৰ হুদিন সময় লৈছিল। কিন্তু তাই থিৰাং কৰিলে সোনাধৰক এইখন ঘৰৰপৰা বিদায় দিব। নহলে সদায় তাই বিৰোধী মানসিক অশান্তিত দিন কটাব লাগিব।

কথাই কথাই তাই এদিন প্ৰীতিৰ আগত সকলো কথা কলে। শেষত তাই লোৱা সিদ্ধান্তৰ কথাও। প্ৰীতিয়ে কিছু সময়ৰ পিচত কলে, “সোনাধৰক তুমি খেদি পঠাবলৈ একো টান নহয়, চন্দ্ৰা বাইদেউ! কিন্তু টান হ'ল তেওঁক উপলব্ধি কৰি দাম দিব জনাত। তুমি হয়তো তেওঁৰ কথা বহুতেই নাজানা।” চন্দ্ৰা প্ৰীতিৰ ব্যাখ্যাৰ আৰম্ভণি শুনি উৎসুক হৈ পৰিছিল। প্ৰীতিয়ে আৰম্ভ কৰিলে—“শুনা, সোনাধৰ মোৰ ভাবী স্বামী আছিল।”

“কি কলা! সোনাধৰ তোমাৰ ভাবী স্বামী! উঃ! এই কথা তুমি মোক আগতে কিয় কোৱা নাছিলো? নকৈ তুমি কিমান অন্যায় কৰিলো?”

“শুনা চন্দ্ৰা বাইদেউ ! মই একো অন্যায় কৰা নাই । কথখিনি ধৈৰ্য্যেৰে শুনিলেই সকলো বুজিবা ।” অকণো বিচলিত নহৈ প্ৰীতিয়ে কলে । চন্দ্ৰা মনে মনে ব’ল । প্ৰীতিয়ে আৰম্ভ কৰিলে—“সোনাধৰ আৰু মোৰ বিয়াৰ একপ্ৰকাৰ খিৰাং হৈ গৈছিল । কিন্তু অৱস্থাৰ মেৰপাকত সোনাধৰে আই-এ পাছ কৰি মিলিটাৰীত সোমালগৈ । আৰু মই ! মই কান্দিলোঁ । মা-দেউতাই মোক আন ঠাইলৈ বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ কৰিলে । মই অমান্তি হলোঁ । আৰু স্পষ্টভাৱে কলোঁ, মোৰ বিয়া তেওঁৰ বাহিৰে আন কাৰো লগত হ’ব নোৱাৰে । কিন্তু মা-দেউতাই নুশুনিলে । মই ঘৰ এৰি আহি এইখন চহৰত সোমালোঁ । তাৰপিচত আৰু মোক কোনেও দিগ দিয়া নাই । সোনাধৰৰপৰা চিঠিপত্ৰ পাই থাকোঁ মাজে মাজে । যুদ্ধৰ কথাৰে ভৰি থকা চিঠিবিলাকত আমাৰ মিলনৰ কথাও থাকে । ... সোনাধৰ আজি আহিছে । চীনৰ লগত হোৱা আমাৰ যুদ্ধত সোনাধৰ আহিগৈ এজন কেপ্তেইন । তেওঁৰ বাহিনীৰ পৰাজয় হোৱাৰ পিচত বাটকুৰি বাই কোনোমতে এইখিনি ওলাইছেহি । দেশৰ কাৰণে প্ৰাণ দিব পৰা সোনাধৰক তুমি বা মই বাধা দি ৰাখিব নোৱাৰোঁ । তেওঁৰ হৃদয় মহান । সোনাধৰ আকৌ যাব । যুঁজ কৰিব । দেশ উদ্ধাৰ কৰিব ।” প্ৰীতিৰ কথা শুনি শুনি চন্দ্ৰা তনয় হৈ গৈছিল । অনুশোচনাত তাইৰ মনটো দগ্ধ হৈ গৈছিল । কি ডাঙৰ অন্যায়কেই যে তাই কৰিবলৈ ওলাইছিল । নাই সোনাধৰক তাই ধৰি ৰাখিব নোৱাৰে । চন্দ্ৰাৰ মৌনতা ভাঙি প্ৰীতিয়ে আকৌ কলে—“শুনা চন্দ্ৰা বাইদেউ ! তুমি হয়তো ভাবিব পাৰা সোনাধৰ যদি আকৌ যুদ্ধলৈ গুচি যায় তেন্তে মই কি কৰিম । কিন্তু আমাৰ যে বিয়া হৈ গৈছে মনে মনে, সাক্ষীও আছে ।”

“এইবোৰ কি কৈছা প্ৰীতি ! মই একো বুজি পোৱা নাই ।”

“সময়ত সকলো বুজি পাবা । কিন্তু এটা কথা তোমাক

জনাই থোৱা ভাল হ’ব যে সোনাধৰক ময়েই তোমাৰ তালৈ পঠাই দিছিলোঁ । যাতে তাত থাকি যুদ্ধৰ কৰণ বিভীষিকাবোৰ অনুভৱ কৰাৰপৰা সাময়িকভাৱে বিৰত থাকিব পাৰে । আৰু এটা কথা, মোৰ সম্পূৰ্ণ বিশ্বাস আছে এই যুদ্ধত আমাৰ জয় হ’বই । কাৰণ সত্যৰ পৰাজয় কাহানীও হোৱা নাই । উদাহৰণ স্বৰূপে সামান্য হিচাপে হলেও সোনাধৰ আৰু মোৰ কথাকে ধৰা । মই তেওঁক আকৌ লাগিলে নিজ হাতেৰে সজাই পঠাম যুঁজলৈ ।”

চন্দ্ৰাৰ আৰু এক মিনিটো বহি থাকিবৰ মন নগ’ল তাত । ওৰে বাটটো ভাবি ভাবি থিৰ কৰিব নোৱাৰিলে চন্দ্ৰাৰ কোন-খিনিত ভুল হৈ গ’ল ।

আৱাহন :

পুহ : ১৮৮৪ শক ।